

**“Lietišķo sieviešu apvienības READY - pieprasītas integrācijas un
izglītības aktivitātes jauniešiem”**

(Līgums/ Vienošanās Nr.2012.EEZ/PP/2/MAC/023/029)

IEVADS EKONOMIKĀ, UZŅĒMĒJDARBĪBĀ UN LIETIŠĶAJĀ ETIĶETĒ.

Teorētisko nodarbību metodiskais materiāls

1 nodaļa. Ekonomikas būtība.

1.1 Ekonomikas zinātne

Ekonomikas teorija kā sabiedriska zinātne radās samērā nesen, t.i., 18.gadsimtā. Termins “ekonomika” ir aizgūts no grieķu valodas vārda “oikonomia”, kas savukārt sastāv no diviem vārdiem: oikos - māja, mājsaimniecība un nomos - likums. To tulko arī kā “māku pārvaldīt mājas saimniecību”.

Sengrieķu vēsturnieks un rakstnieks Ksenofons (~430.-355.g.p.m.ē.) savā grāmatā “Par mājsaimniecību” apraksta pamācības, kā pārvaldīt bagāta grieķa mājsaimniecību un zemkopību. Toreizējā izpratnē bagāta grieķa māja atspoguļoja pastāvošās verdzības iekārtas attiecības.

Vēlāk Aristotelis (384.-322.g.p.m.ē.) - sengrieķu filozofs un zinātnieks, tā laika viens no universālākajiem domātājiem - jau analizēja galvenās ekonomiskās parādības un likumsakarības toreizējās sabiedrības līmenī. Aristotelim ekonomika ir dabiska saimnieciska darbība, kura ir saistīta ar dzīvei nepieciešamo produktu ražošanu un maiņu.

Aristotelis ekonomikas teorijas vēsturē parasti tiek uzskatīts par pirmo ekonomistu. Taču sengrieķiem vēl neizdodas radīt ekonomikas teoriju kā zinātni.

ASV zinātnieki, Nobela prēmijas laureāts P.Semjuelsons un V.Nordhaus savā klasiskajā mācību grāmatā “Economics” raksta: “Ekonomika pēta, kā sabiedrība izlieto ierobežotus resursus, lai ražotu vērtīgas preces un sadalītu tās starp dažām grupām.”

Amerikāņu autori M.Konnels un S.Brue raksta: “Ekonomikas teorija aptver cilvēka rīcību materiālo labumu ražošanā, sadalē, patēriņā, ierobežoto resursu ietvaros.”

Angļu ekonomists L.Robbins raksta: “Ekonomika ir zinātne, kas pēta cilvēka ekonomisko rīcību, ievērojot savstarpējās attiecības starp galējiem un ierobežotiem resursiem, kas ir alternatīvs izlietojums.”

Ekonomikas teorija - mācība par to, kādā veidā cilvēki izmanto ierobežotus resursus, lai maksimāli apmierinātu savas vajadzības.

Mikroekonomika - dod zināšanas par individuālas saimnieciskas vienības - atsevišķas firmas, mājsaimniecības - rīcību tirgū.

Mikroekonomika pēta individuālas saimnieciskas vienības rīcību: tā ir atsevišķa nozare, firma, mājsaimniecība, lokāls tirgus, konkrētas preces un pakalpojuma cena, ieņēmumi un izdevumi, nodarbināto skaits uzņēmumā vai nozarē u.tml.

Makroekonomika - ir mācība par visu ekonomikas subjektu - mājsaimniecību, uzņēmumu, valdības un ārzemnieku - kopdarbību tautsaimniecības līmenī.

Makroekonomika parāda, kā funkcionē ekonomiskā sistēma kopumā:

1. kāds ir ražošanas apjoms;
2. vidējais cenu līmenis;
3. nodarbinātība;
4. iedzīvotāju reālie ienākumi noteiktā laika periodā.

Makroekonomika pēta cēloņsakarības tautsaimniecības līmenī. Tās ir tādas parādības kā kopprodukts, nacionālais ienākums, nodarbinātība tautsaimniecībā, kopējais cenu līmenis, inflācija, bezdarbs u.c.

Makroekonomika ir samērā jauna zinātne. Vēsturiski ekonomikas teorijas kā zinātnes iedalījums divos līmeņos radās tikai 20.gadsimta sākumā, kad pasaules ekonomika pārdzīvoja sabrukumu sakarā ar 30.gadu Lielo depresiju. Tad strauji samazinājās ražošana, radās liels bezdarbs un ierobežotie resursi tika neefektīvi izmantoti. Līdz tam laikam ekonomisti galveno uzmanību veltīja jautājumiem par tirdzniecību un maiņu, par racionāliem un labi informētiem patērētājiem, par uzņēmumiem, kas maksimizē peļņu, par monopoliem un jaunas tehnoloģijas ieviešanu, t.i., jautājumiem, kuri mūsdienās tiek attiecināti uz mikroekonomiku.

Makroekonomikas teorijas pamatlicējs ir britu ekonomists Džons Meinards Keins. 1936.gadā izdotajā grāmatā "Nodarbinātības, procentu un naudas vispārējā teorija" viņš atklāja Lielās depresijas cēloņus un izstrādāja ekonomikas atveseļošanas metodes. Viņš bija ļoti ietekmīgs tā laika ekonomists. Keinsa darbi radīja viņa uzskatu sekotājus, izveidojot ekonomiskās domas virzienu, kuru sauc par keinsismu.

Terminus mikroekonomika un makroekonomika neviens no ievērojamajiem ekonomistiem nelietoja. 1941.gadā kādā no publikācijām to pirmoreiz min mazpazīstams Nīderlandes Statistikas institūta ekonomists P.de Volfs, attiecinot uz mikroekonomiku atsevišķu personu vai ģimeni, bet uz makroekonomiku - lielas grupas, sociālos slāņus, nāciju.

Ekonomikas funkcionēšanas izejas punkts - ir cilvēku vajadzības un nepieciešamība tās apmierināt. Cilvēku vajadzības ir ļoti daudzveidīgas. Primārās vajadzības ir saistītas ar izsalkuma un slāpju apmierināšanu, cilvēkam nepieciešamā siltuma nodrošināšanu. Sekundārās vajadzības ir saistītas ar vēlmēm strādāt, atpūsties, iegūt papildus zināšanas, pierādīt sevi kādā jomā (sportā, mākslā). Cilvēki tiecas vispirms apmierināt savas primārās vajadzības un tikai pēc tam sekundārās.

Ekonomikas teorijā tiek apskatītas *materiālās vajadzības* - tās ir tādas vajadzības, kas skar patērētāju (indivīdus, uzņēmumus un valdību), viņu vēlēšanos iegūt lietošanā tādas preces un pakalpojumus, kas dod vislielāko derīgumu.

1.2 Ekonomikas pamatproblēmas

1.2.1 Ko ražot?

Lai risinātu šo jautājumu, ir svarīgi noskaidrot, kādas preces un pakalpojumi ir nepieciešami, lai arvien labāk apmierinātu iedzīvotāju vajadzības.

No vienas puses, tie ir patēriņa priekšmeti: pārtika, apģērbs, dzīvoklis u.c., no otras - pakalpojumi, kas sekmē cilvēka attīstību. Tie ir ieguldījumi izglītības, veselības aprūpes, kultūras u.c. vajadzībām.

Jo vairāk līdzekļu tiek ieguldīts "cilvēkkapitālā", jo augstāka ir darbaspēka kvalitāte. Tas nodrošina nacionālās ekonomikas augšanu un konkurētspēju palielināšanos pasaules tirgū.

1.2.2 Cik daudz?

Cik daudz preču jāražo, kādā sortimentā, lai nebūtu vienu preču pārprodukcija, citu trūkums.

1.2.3 Kā ražot?

Kas ražos preces - lielražošana vai sīkražošana, privātīpašuma vai valsts īpašuma uzņēmumi, kādas ir tehnoloģiskās un resursu iespējas utt.

1.2.4 Kam ražot?

Kas saražoto produkciju pirks, vai būs iespēja to pārdot. Te ir runa par iedzīvotāju ienākumiem un viņu maksātspēju.

Ražošana un vajadzības ir savstarpēji saistītas.

1.3 Ražošanas faktori

Ražošanas faktori jeb ekonomiskie resursi ir viss, kas tiek izmantots, lai ražotu preces un pakalpojumus.

Ekonomiskie resursi:

1. Materiālie resursi:
  - dabas resursi (zeme);
  - kapitāls.
2. Cilvēku resursi:
  - darbs;
  - uzņēmējspējas;
  - informācija – resurss, kas ļauj uzlabot ražošanu;

Maksa par ražošanas faktoriem:

1. Zeme - rente;
2. Kapitāls - procenti;
3. Darbs - alga;
4. Uzņēmējdarbība – peļņa;
5. Informācija – samaksa.

1.4 Izvēles situācija

Ekonomikas pamatproblēma – ierobežotība.

Ierobežotie resursi neļauj apmierināt visas cilvēka vajadzības. Tāpēc gan atsevišķs cilvēks, gan sabiedrība kopumā ir spiesti veikt izvēli.

Nepieciešamību no vairākām iespējām izvēlēties vienu sauc par izvēles situāciju.

1.5 Ražošanas iespēju robežas

Sabiedrība nespēj apmierināt visas vajadzības, jo ir ierobežoti resursi un sabiedrības rīcībā ir noteikta ražošanas tehnoloģija.

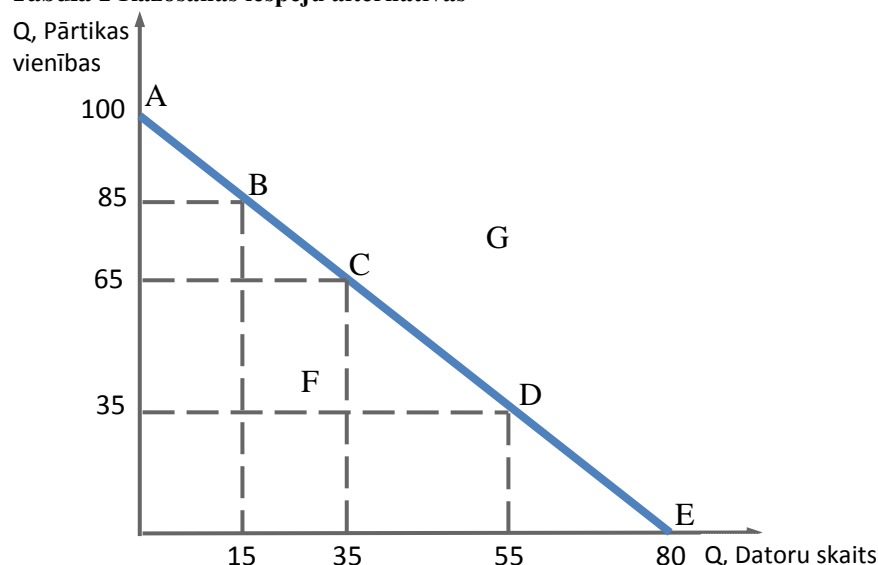
Pieņemot, ka

- Sabiedrība ar esošajiem resursiem var saražot tikai divus preču veidus: 80 datorus vai 100 vienības pārtikas;
- Sabiedrība šo preču ražošanā izmanto visus rīcībā esošos resursus;
- Sabiedrība nevar uzreiz uzlabot esošās tehnoloģijas;

Tabula 1 ilustrē dažādas ražošanas iespēju alternatīvas.

Preces	Ražošanas alternatīvas (vienībās)				
	A	B	C	D	E
Pārtika	100	85	65	35	0
Datori	0	15	35	55	80

Tabula 1 Ražošanas iespēju alternatīvas

Ilustrācija 1 Ražošanas iespēju līkne

Tabulas datus var attēlot shematiski, kā to veic Ilustrācija 1. Horizontālā ass raksturo ražoto datoru daudzumu, bet vertikālā ass ražotās pārtikas daudzumu.

Datoru un pārtikas iespējamās ražošanas alternatīvas parāda krustpunktus A,B,C,D,E. Šie krustpunkti tiek savienoti ar līniju. Tā tiek izveidota ražošanas iespēju līkne.

Ražošanas iespēju līkne parāda sabiedrības maksimālās iespējas iegūt divas alternatīvas preces, pastāvot pilnīgai un efektīvai visu resursu izmantošanai.

1.5.1 Ko parāda ražošanas iespēju robeža?

Maksimāli iespējamo preču daudzumu, ko var saražot ar esošajiem resursiem, parāda ražošanas iespēju robeža. To parāda katrs punkts, kas atrodas uz ražošanas iespēju robežas.

Uz ražošanas iespēju līknes var attēlot esošo ražošanas apjomu. Ja punkts atrodas *zem* ražošanas iespēju robežas, tad "ekonomisti" secina, ka ražošana ir neefektīva, jo netiek pilnīgi izmantoti sabiedrības rīcībā esošie resursi.

Tabulas dati un līkne rāda, ka, ja sabiedrība mēģinātu novirzīt visus esošos resursus pārtikas ražošanai (A), tad datoru ražošana vispār nenotiktu. Un otrādi. Ja visi resursi tiktu novirzīti datoru ražošanai (E), tad sabiedrība nevarētu ražot pārtiku.

Taču sabiedrībai ir vajadzīga kā pārtika, tā arī datori. Tāpēc ir *jāizvēlas alternatīvas (B,C,D)*. Jebkura no šīm ražošanas kombinācijām ir iespējama, jo tiek pilnīgi izmantoti visi esošie resursi.

Taču, ja sabiedrība izvēlas ražot 40 vienības pārtikas un 30 vienības datorus (F), tas nozīmē, ka sabiedrībā netiek izmantoti visi iespējamie ražošanas resursi vai arī tā neizmanto tos pietiekami efektīvi - mašīnas nav noslogotas, daļa strādājošo nav nodarbināti utt.

Jebkuras sabiedrības uzdevums ir pilnīgāk apmierināt savu iedzīvotāju pieaugošās vajadzības. Tāpēc tās uzdevums ir palielināt ražošanas apjomu, piemēram, līdz punktam G.

Tas nozīmē, ka vajadzētu ražot 75 vienības pārtikas un 50 datorus. Ar esošajiem resursiem, tos izmantojot pilnīgi, nav iespējams palielināt ražošanas apjomus. To var izdarīt tikai tad, ja ražošanā iesaista papildu resursus vai arī samazina citu preču vai pakalpojumu ražošanu.

Ar efektīvu ražošanu ekonomikā saprot tādu situāciju, kad vienas preces ražošanu var palielināt, tikai samazinot kādas citas preces ražošanu.

Neefektīva ražošana – ja vienlaikus var palielināt abu preču ražošanu.

1.6 Alternatīvās izmaksas

Ekonomikas ir saistīta ar to, kādā veidā cilvēki izmanto ierobežotus resursus, lai maksimāli apmierinātu savas vajadzības. Tātad ierobežotu resursu izmantošana ir saistīta ar izvēli, kur šos resursus ieguldīt.

Lai izdarītu izvēli, ekonomisti iesaka veikt 5 darbības:

1. formulēt problēmu;
2. uzskaitīt visas problēmas risinājuma iespējas;
3. noteikt mērķus (kritērijus);
4. novērtēt katras iespējas atbilstību mērķiem un noteikt divas labākās iespējas jeb alternatīvas;
5. izvēlēties alternatīvu, kas vislabāk atbilst mērķiem.

Taču ekonomikā alternatīvu izvēle vienmēr ir saistīta ar noteiktiem zaudējumiem. Piemēram, lai palielinātu datoru ražošanu no 35 vienībām līdz 55 vienībām (virzībā no C uz D), tad ir jāsamazina vai jāzaudē 30 (65 - 35) vienības pārtikas.

Tās ir alternatīvās izmaksas jeb cena, kas jāsamaksā par papildu saražotajiem datoriem.

Tādejādi alternatīvās izmaksas jeb maksa par izvēli ir tas preču daudzums, no kura ražošanas jāatsakās, lai varētu papildu ražot kādu citu preci.

Ekonomikā darbojas *resursu ražīguma mazināšanās likums*, kas paredz, ka, palielinot kādas preces ražošanu, katrai tās nākamajai vienībai ir nepieciešams izlietot arvien vairāk resursu, t.i., maksa par izvēli arvien pieaug.

Piemēram, lai ik reizes palielinātu datoru ražošanu, pārtikas alternatīvās izmaksas arvien pieaug: $100 - 85 = 15$, $85 - 65 = 20$, $65 - 35 = 30$, $35 - 0 = 35$.

Tātad redzam, ka šeit darbojas ražīguma mazināšanās likums.

To parāda arī tīri intuitīvs piemērs. Pieņemot sākotnēji, ka ir konstants lielums lauka un tiek iestādīts 50kg biešu, tad var nojaust, ka iestādot uz šī pašā lauka vēl 50kg bietes raža nevis divkāršosies, bet palielināsies mazāk par 2 reizēm. Līdz ar to lauksaimnieks, kas ir nopircis papildus 50kg biešu saražo mazāk galaproduktu un proporcionāli viņa izmaksas papildus ražai ir lielākas.

1.7 Ekonomiskās sistēmas

1.7.1 Tradicionālā ekonomika

To raksturo zems ražošanas organizācijas līmenis. Tradicionālajā ekonomikā tipisks ir tas, ka lielākā iedzīvotāju daļa nodarbojas ar lauksaimniecību un citām samērā vienkāršām darbībām gadiem un pat paaudzēm.

Īpašums ir vai nu kopējs, vai privāts.

To, ko ražot, kā ražot un kas patērēs saražoto, visvairāk nosaka tradīcijas (nodevas muižniekam, desmitā tiesa baznīcai), kas mainās ļoti ilgā laikposmā.

Tā kā ražots tiek maz, lielākā iedzīvotāju daļa dzīvo tuvu minimālās eksistences līmenim - viņiem ir pietiekami iztikai, bet maz paliek pāri. Ja raža ir slihta, daudzi iedzīvotāji nevar apmierināt savas vajadzības un vai nu pamet šo sabiedrību, vai iet bojā. Ražīgākos gados produktu būs vairāk, nekā ir nepieciešams izdzīvošanai. Tomēr šis pārpalikums tiks sadalīts tradicionāli. Piemēram, lielākā daļa saražotā produkta tiks atdota cilts virsaišiem vai zemes lielīpašniekiem, bet atlikums tiks sadalīts atbilstoši paradumiem.

Tradīcijas un personiskās ieinteresētības trūkums kavē ražošanas tehnoloģijas attīstību. Mūsdienās šim veidam nav lielas nozīmes.

Tradicionālā ekonomikas sistēma parasti sastopama attālākos zemeslodes nostūros. Šī sistēma var būt raksturīga izolētām ciltīm, iedzīvotāju grupām vai pat veselām valstīm. To skaits beidzamā laikā strauji samazinās.

1.7.2 Brīvā tirgus ekonomika

Daudz efektīvāks ekonomikas organizācijas veids ir tirgus ekonomika.

Tās pamatā -

- tirgus,
- privātīpašums,
- cenu sistēma,
- konkurence.

Tirgus ekonomikā viss iegūst preču raksturu - viss ir pērkams, pārdodams, katrai lietai ir sava vērtība, kuru izsaka naudā.

Lēmumu pieņemšanā piedalās katrs pircējs, pārdevējs, un viņi ir brīvi savā rīcībā.

Katrs ražošanas resursu īpašnieks cenšas gūt iespējami lielāku labumu sev, tā dodot vislielāko labumu sabiedrībai kopumā.

Galvenie brīvā tirgus ekonomikas stimuli:

1. lielāka alga,
2. par zemāku cenu nopirkta prece,
3. gūtā peļņa.

Stimuli būtiski ietekmē ekonomikas dalībniekus, un tas ļauj prognozēt viņu rīcību.

Atbildes uz ekonomikas pamatjautājumiem:

1. Ko ražot? - to, ko grib patērētāji, to, kas uzņēmējam nodrošina peļņu;
2. Kā ražot? - ar viszemākajām izmaksām, maksimālo peļņu, visefektīvāk;
3. Kam ražot? - preces patērēs tas, kurš par tām spēs samaksāt.

Tirgus ekonomikai raksturīga konkurence un brīvība. Konkurence mudina ražotāju uzlabot preces kvalitāti.

Katrs patērētājs izlemj, ko pirkt un kur izlietot savus ienākumus.

Brīvs savā rīcībā ir arī ražotājs - viņš pieņem lēmumu ražot vai neražot preci, par kādu cenu to pārdot.

Izmaksu samazināšana dod iespēju:

1. palielināt peļņu, tas ir, starpību starp ražošanas cenu un ražošanas izmaksām;
2. pazemināt cenas, lai samazinātu savu konkurentu iespējas;
3. panākt abus iepriekš minētos rezultātus vienlaikus.

Brīvā tirgus sistēmai raksturīgi, ka valsts neiejaucas ekonomikā.

Tas ir laissez faire princips - nejaucies, ļauj brīvi rīkoties.

Klasiķis Ādams Smits uzskatīja, ka tirgus sistēmā visas problēmas atrisina tirgus - "tirgus neredzamā roka".

Tirgus ekonomikā darbojas vairākas institūcijas:

1. tirgus - mehānisms, kas saved pircēju un pārdevēju;
2. privātīpašums - ļauj samazināt izmaksas, vieglāk veikt maiņu un tirdzniecību;
3. centrālā banka - nodrošina naudas plūsmu;
4. finanšu tirgi - dod iespēju tirgoties ar vērtspapīriem;
5. muiža - seko preču plūsmai pāri robežai;

6. valsts ieņēmumu dienests - seko nodokļu iekasēšanai.

1.7.3 Komandekonomika

Tās pamatā -

Šajā sistēmā gandrīz visi ražošanas līdzekļi pieder valstij. Zeme un kapitāls ir kolektīvajā īpašumā.

Atbildes uz ekonomikas pamatjautājumiem:

Augsta līmeņa tehnisko darbinieku grupas, kurās ietilpst inženieri, ekonomisti, datoreksperti un rūpniecības speciālisti, tā sauktie plānotāji, konsultējas ar politiskajiem līderiem plānu izstrādāšanā un ieviešanā visā ekonomikā.

Tādējādi valsts vai plānošanas iestādes nosaka, ko ražot, kā ražot un kas patērēs.

Valsts plāno resursu piešķiršanu jeb asignēšanu trīs svarīgākajos līmeņos:

1. tiek plānots resursu izlietojums un to nepieciešamība nākotnei;
2. mikroekonomiskajā līmenī plāno katras rūpniecības nozares vai firmas ražošanas apjomu, darbaspēka un citu resursu nepieciešamību katrai nozarei un firmai;
3. tiek plānota saražotā sadale starp patērētājiem.

Valsts bieži nosaka preču cenas, darba algu, cik un kāda produkcija uzņēmumam ir jāražo, no kā jāiegādājas resursi un kam jāpiegādā produkcija.

Šajā sistēmā cilvēkam nav būtisku stimulu strādāt labāk, efektīvāk izmantot ierobežotos resursus.

Piemēri - bijusī PSRS, Kuba.

1.7.4 Jauktā ekonomika

Tirgus tomēr nespēj atrisināt daudzus jautājumus - nodrošināt visus ar darbu, vienmērīgi sadalīt ienākumus u.c. Turklāt ekonomikā notiek krīzes, kuru pārvarēšanai nepieciešama valsts iejaukšanās.

Džons Meinards Keins pierādīja, ka, savienojot tirgus mehānismu un valstij palīdzot novērst tirgus nepilnības, ekonomika var attīstīties sekmīgāk.

Jauktās ekonomikas sistēmā valda tirgus sistēmai raksturīgās iezīmes -

1. privātīpašums,
2. cenu sistēma,
3. konkurence,
4. brīvība,
5. personiskā ieinteresētība.

Savukārt valsts -

1. izstrādā ekonomisko likumdošanu,
2. veicina konkurenci,
3. taisnīgāk pārdala ienākumus,
4. stabilizē ekonomiku.

Valsts kontrolē izglītību, veselības aizsardzību, sociālo nodrošināšanu, dabas aizsardzību, valsts robežu aizsardzību, fundamentālos zinātniskos pētījumus, tātad tās programmas, kas aptver ievērojamu iedzīvotāju daļu un kur labumu sadale nevar tikt veikta tikai pēc maksātspējas principa. Dažās jomās izmaksas ir ļoti augstas, bet iespējamā peļņa neliela vai sagaidāma pēc ilgāka laika perioda, un privātais bizness nav ieinteresēts ražot šīs preces vai sniegt pakalpojumus.

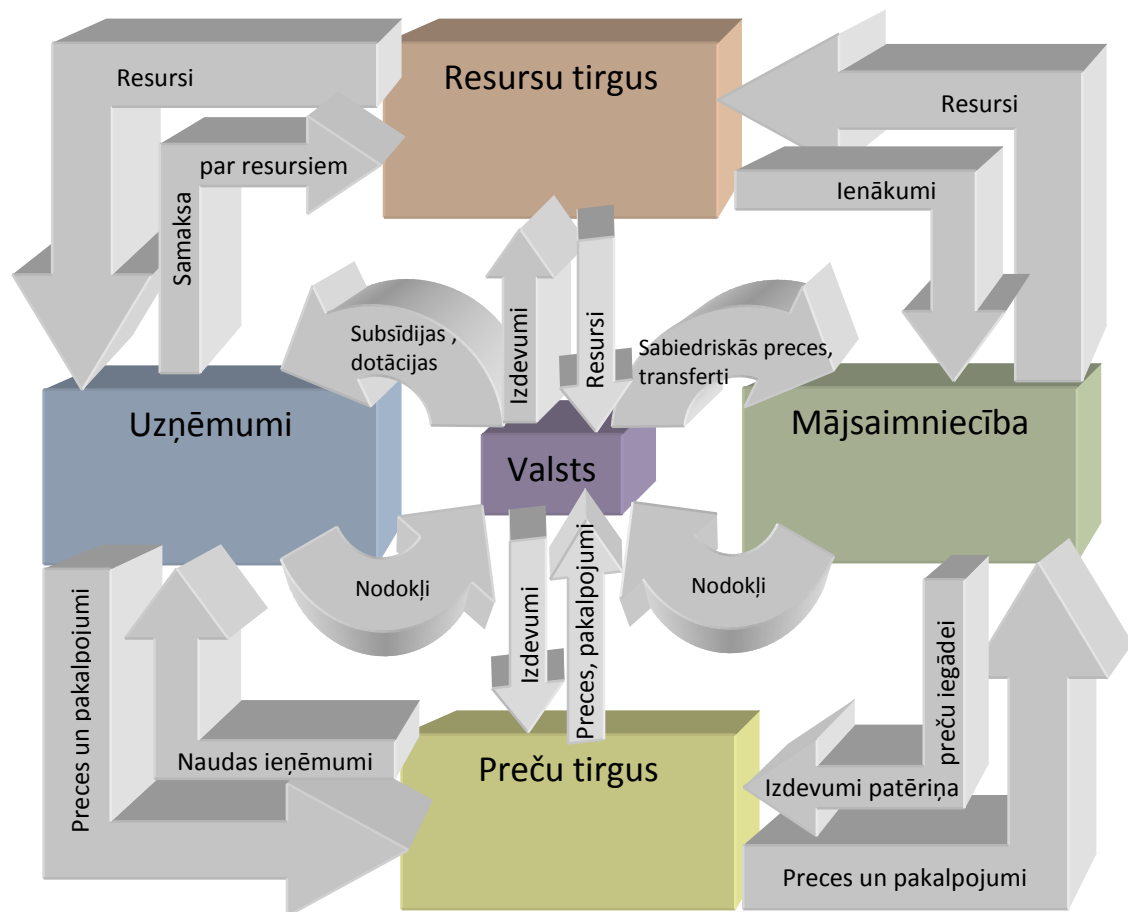

1.8 Tirgus dalībnieki un to mērķi

Tirgus ir mehānisms, kas savieno konkrētas preces vai pakalpojuma pircēju un pārdevēju.

Tirgū darbojas trīs saimniekošanas subjekti:

- Mājsaimniecības – ir cilvēku kopums, kas dzīvo kopā un kuriem pieder ražošanas resursi
  - Mērķi – maksimāla vajadzību apmierināšana, zemākas cenas;
- Uzņēmumi – ražošanas organizētāji, kas patērē ražošanas resursu un ražo preces un pakalpojumus
  - Mērķi – maksimāla peļņa, zemākas cenas;
- Valdība - realizē nodokļu politiku, nodrošina sabiedriskās preces un godīgu resursu sadali
  - Mērķi – tautsaimniecības attīstība, pilna nodarbinātība, ekonomiskā brīvība, sociālā nodrošinātība, ekonomiskā stabilitāte.

Ilustrācija 2 Preču, resursu un naudas aprites modelis

Šo trīs tirgus dalībnieku savstarpējo mijiedarbību attēlo Ilustrācija 1. Šeit katrs dalībnieks komunicē viens ar otru caur resursu un preču tirgu, veicot abpusēji izdevīgus darījumus, kā rezultātā katrs iegūst sev vēlamu rezultātu.

2 nodaļa. Patērētāju rīcība tirgū.

2.1 Patērētājs un viņa ienākumi

Patērētāja ienākumu avoti:

- alga – samaksa par darbu;
- ienākumi no īpašuma (rente) – samaksa par īpašuma izmantošanu;
- dividendes – samaksa par naudas ieguldījumiem uzņēmumu akcijās;
- procenti – samaksa par kapitāla ieguldījumiem (noguldījumi bankā);
- pensijas un sociālie nodrošinājumu maksājumi (dažādi pabalsti).

Katram patērētājam ienākumi ir atšķirīgi. Lielāko daļu no patērētāja ienākumiem tomēr veido tieši alga.

Algas formas, kuras nosaka darba līgumā pēc pārrunām ar darba devēju, ir sekojošās:

Laika darba alga – tiek noteikta samaksa par nostrādāto laiku. Lielāku samaksu nosaka par virsstundu strādāšanu un par darbu svētku dienās.

Gabaldarba alga – samaksu nosaka par konkrētu darbu.

Akordalga – samaksa tiek noteikta strādājošo grupai par noteikta darba veikšanu noteiktā laikā, neveicot darbu noteiktajā laikā tiek paredzēti soda procenti.

Prēmijas – papildus samaksa, ko paredz par labiem panākumiem darbā (kvalitatīvi izpildīts darbs, negadījumu novēršana, pienākumu apvienošanu). Prēmijas var papildināt gan laika, gan gabaldarba algu.

2.1.1 Algas iedalījums

Nominālā alga (bruto alga) – saskaņā ar līgumu aprēķinātā darba samaksa.

Neto alga – ir mazāka nekā aprēķinātā, jo pirms izmaksāšanas tiek izdarīti dažādi atskaitījumi, nodokļi.

Nominālās algas apjoms ir atkarīgs no dažādiem faktoriem, piemēram, specialitātes, nepieciešamās izglītības un iemaņām, padarītā darba u.c.

Reālā alga – ir preču daudzums, ko var iegādāties par saņemto algu, tā ir alga pielāgota gada inflācijai, palielinoties cenām algas pirktspēja samazinās.

2.1.2 Algas nosacījumi

Aprēķinot algu, ir jāievēro dažādi nosacījumi, kas var pastāvēt dažās valstīs:

- minimālā darba alga – mazākā alga, ko drīkst noteikt darbiniekam, kas strādā pilnu darba laiku (40 stundas nedēļā). 2006. gadā Latvijā - 90 lati (laika gaitā tā var palielināties);
- neapliekamais minimums – ienākumi, kurus neapliek ar ienākumu nodokli, Latvijā 2006.gadā 32 lati (līdz 2010. gadam plānots palielināt līdz 70latiem);
- atvieglojumi – summa, kas samazina apliekamo ienākumu summu:
  - atvieglojumi par apgādājamiem – 2006.gadā 26 lati (plānots palielināt līdz 53 latiem 2010.gadā.
  - sociālās apdrošināšanas iemaksas, ko maksā darbinieks 9%.

2.2 Patērētāja budžets

Patērētāja budžets – visi patērētāja ienākumi un izdevumi noteiktā laika posmā.

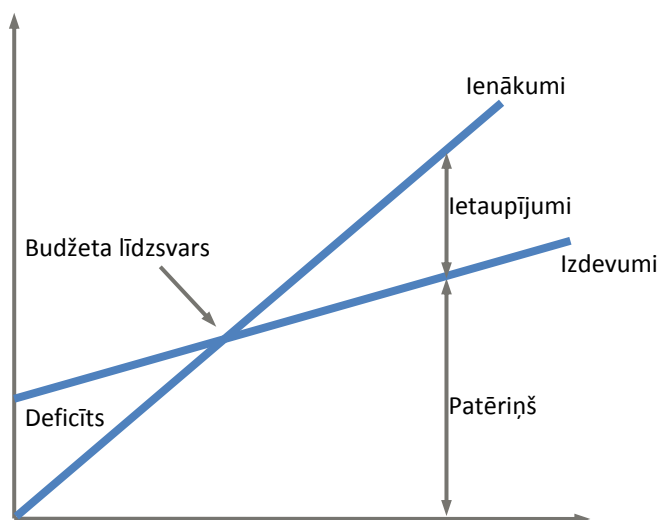
Izdevumi veidojas pērkot preces un pakalpojumus, tie ir atkarīgi no :

- ienākumu lieluma,
- uzkrātās bagātības, saņemtā mantojuma,
- iespējamie aizņēmumi (preces līzīngā),
- ienākuma nodokļa izmaiņas (likmes izmaiņas, atvieglojumu izmaiņas),
- cenu izmaiņas;
- gaumes un modes izmaiņas u.c.

Kā redzams liela daļa faktoru savā ziņā ietekmē cilvēkam pieejamos naudas resursus. Izdevumi ir cieši saistīti ar ienākumiem, un tieši ienākumi (arī pieejamie naudas resursi) nosaka izdevumu lielumu, to pasaka arī Engela likums.

Engela likums: Palielinoties ienākumiem, samazinās izdevumi pirmās nepieciešamības precēm, bet palielinās izdevumi luksus precēm.

Grafiski budžets var tikt attēlots ar ienākumu un izdevumu līknēm. Kā parāda Ilustrācija 10, cilvēks, kura izdevumi pārsniedz ienākumus, nespēj nodrošināt sevi ar pirmās nepieciešamības precēm, viņam ir jāaizņemas, un budžetā rodas deficīts. Cilvēks, kurš pelna vairāk kā nepieciešams, lai nodrošinātu sevi ar visām sev nepieciešamajām precēm, var sākt uzkrāt. Cilvēks, kas visu, ko nopelna, iztērē, atrodas budžeta līdzsvarā.

Ilustrācija 3 Budžeta veidošanās

2.3 Kredīts

Kredīts brīvu naudas līdzekļu piešķiršana uz noteiktu termiņu pret atlīdzību. Kredīts ļauj patērētājam iegādāties vēlamās preces un norēķināties par tām vēlāk.

Kā jau minēts kredīta saņemšana nav bezmaksas pakalpojums, kredīta izmaksas veido:

- *gada procenta likme* – atlīdzība par kredīta izmantošanu., piemēram 6 % gadā;
- *apkalpošanas izdevumi* – izdevumi, kas saistīti ar kredīta noformēšanu un paraudzīšanu, līguma kontroli;

turklāt kredīta līgumā noteiktā kārtībā papildus procentu likmes maksājumiem ir jāatmaksā arī visa kredīta pamatsumma.

Kredītu veidi:

- *overdrafts* – iespēja iztērēt vairāk naudas, nekā ir ienākumi patērētāja bankas kontā, banka ļauj pārtērēt ienākumus par atrunātu summu, tas ir īstermiņa kredīts, par kura izmantošanu ir jāmaksā kredītprocenti;
- *kredītkartes* – īpašniekam dod tiesības saņemt bezprocentu kredītu uz laiku līdz 56 dienām, ja kredīts nav atmaksāts laikā, tiek aprēķināti kredītprocenti vai sodanaudas;
- *patēriņa kredīts* – ilgtermiņa kredīts (gads un ilgāk) ilglietošanas patēriņa preču un pakalpojumu iegādei (automašīnas, mēbeles, izglītība, ceļojumi, remounts u.tt.), par šo kredītu ir jāmaksā kredītprocenti;
- *hipotekārais kredīts* – ilgtermiņa kredīts pret ķīlu, banka novērtē vienību, ko klients vēlas iegādāties, un piešķir vienības iegādei patērētājam kredītu 80-95% apmērā no vienības vērtības. Ja klients nespēj veikt kredīta atmaksu, banka pārdod vienību un no pārdošanas ienākumiem kompensē sev nodarītos zaudējumus;
- *līzings* – patērētājs, noformējot līzingu, par iekāroto precī sākotnēji veic iemaksu, kas tikai daļēji sedz preces vērtību. Pārējo summu sedz banka, tādējādi formāli prece uz līzinga periodu ir bankas īpašums. Patērētājs katru mēnesi iemaksā bankai daļu no preces vērtības summas un aprēķinātos procentus par līzinga izmantošanu. Kad bankai tiek atmaksāta visa preces vērtība, prece pāriet patērētāja īpašumā. Neatmaksas gadījumā banka pārdod precī, lai segtu zaudējumus.

2.4 Uzkrājumu iespējas

Ja pēc visiem izdevumiem budžetā rodas pārpalikums, tad rodas iespēja uzkrāt. Ir dažādi iemesli uzkrājumu veidošanai, piemēram, papildus ienākumi, lielākas pensijas, plānoti lieli pirkumi u.c. Dažas uzkrājumu veidošanas iespējas:

- *noguldīt naudu bankā* – noguldot naudu bankā uz noteiktu termiņu, banka maksā noguldītājam atlīdzību jeb procentus. Lai aprēķinātu summu, ko būs iespēja iegūt pēc noguldījuma termiņa beigām izmanto sekojošās formulas:
  - ja banka izmanto vienkāršos procentus: $FV = PV \cdot (1 + n \cdot i)$, kur FV – nākotnes vērtība (future value), PV – tagadnes vērtība (present value), n - periodu skaits, i – procenta likme periodā decimāldaļskaitļos (interest rate);
  - ja banka izmanto saliktos procentus (t.i. pēc noteikta termiņa nopelnītie procenti pieskaitās pamatsummai un uz šīs kopējās vērtības tiek pelnīti nākamā gada procenti): $FV = PV \cdot (1 + i)^n$;
- *privātie pensiju fondi* – darbojas, lai uzkrātu kapitālu vecumdienām. Dalībnieki, iesaistoties fondā, veic brīvprātīgas iemaksas. Atkarībā no fonda noteikumiem var veikt dažāda apjoma iemaksas, kas var būt gan regulāras, gan neregulāras, šī nauda tālāk tiek ieguldīta vērtspapīros un nes ieguldītājam papildus ienākumus;
- *investīciju fondi* – investors iegādājās fondu daļas komercbankās (vērtība var svārstīties no 1 lata līdz pāris tūkstošiem), tādējādi kļūstot par fonda līdzīpašnieku, tālāk fondu līdzekļi (visu līdzīpašnieku ieguldītā nauda) tiek ieguldīti dažādos vērtspapīros, kas var nest papildus ienākumus, kurus var realizēt pārdodot komercbankai atpakaļ fonda daļas.
- *ieguldījumi vērtspapīros* – pērkot vērtspapīrus, piemēram akcijas un obligācijas, cilvēks griežas bankās vai licenzētās brokeru sabiedrības, ar kuru palīdzību (piemēram, izmantojot interneta tirgošanas platformas vai brokeru pakalpojumus) indivīds veic ieguldījumus. Atkarībā no vērtspapīru tipa variē arī ienākumu izmaksas profils.

Šie ir tikai daži veidi no plašā ieguldījumu iespēju klāsta, bet katrs patērētājs, izvērtējot iespējas, savus brīvos naudas līdzekļus var ieguldīt pēc saviem ieskatiem.

2.5 Apdrošināšana

Apdrošināšana ir risku samazināšanas paņēmieni. Apdrošināšanai raksturīgi, ka pēc apdrošinātājam veiktās iemaksas, ja iemaksas veicējam ir nodarīt zaudējumi, apdrošinātājs apņemas izmaksāt kompensāciju par nodarītajiem zaudējumiem, līgumā iepriekš noteiktos gadījumos.

Prēmija ir samaksa, ko izdara klients (apdrošināšanas ņēmējs) par apdrošinātāja piedāvāto apdrošināšanas pakalpojumu.

Atlīdzība – samaksa, ko saņem apdrošināšanas ņēmējs, ja ir iestājies līgumā atrunātais negadījums.

Apdrošinātājs, ņemot vērā nelaiemes gadījuma iespējamību, nosaka prēmijas lielumu, visi klienti, kas ir gatavi maksāt par pakalpojumu, kopēji sadala risku (diversificē), tādējādi kopējais risks paliek konstants, bet individuālais risks samazinās.

Izšķir sekojošus apdrošināšanas veidus:

- 1) dzīvības apdrošināšana – tiek piedāvāta iespēja apdrošināt dzīvību, apdrošināties pret nelaiemes gadījumiem, apdrošināt veselību. Cilvēka nāves gadījumā tiks izmaksāta noteikta kompensācija, nelaiemes gadījuma rezultātā tiks segtas ārstēšanas izmaksas, veselības apdrošināšana ļaus apmeklēt speciālistus veikt procedūras par velti vai ar daļēju samaksu;
- 2) nedzīvības apdrošināšana - pastāv iespēja apdrošināt īpašumu un transporta līdzekļus, finanšu līdzekļus un saistības, civiltiesisko atbildību. Savu īpašumu var apdrošināt pret zādzībām, nelaiemes gadījumiem, bojājumiem, ugunsgrēkiem un citām nelaimēm. Civiltiesiskās atbildības apdrošināšana atbrīvo no zaudējumu atlīdzināšanas kādai citai personai, kurai Jūsu darbība ir radījusi šos zaudējumus, piemēram, izraisot satiksmes negadījumu, par sabojāto cita vadītāja transporta līdzekli maksās apdrošinātājs, ārsta kļūdainas rīcības rezultātā radušas veselības problēmas, pacientam kompensāciju izmaksās apdrošinātājs.

2.6 Patērētāja tiesības

Saskaņā ar likumdošanu patērētājam ir tiesības:

- iegādāties tādu preci vai pakalpojumu, kā viņš vēlas;
- saņemt pilnīgu un patiesu informāciju par precēm un pakalpojumiem;
- pieprasīt augstākminēto informāciju sniegt valsts valodā;
- iegādāties pienācīgas kvalitātes un drošas preces;
- uz svara un mēra pareizu noteikšanu un samaksas pareizu aprēķināšanu par pirkumu;
- uz taisnīgiem līguma noteikumiem un līguma izpildi, slēdzot to ar pārdevēju vai pakalpojumu sniedzēju;
- uz savu interešu aizsardzību tiesā un patērētāju tiesības uzraugošas institūcijās.

Ja kāds no punktiem tiek pārkāpts, atkarībā no situācijas patērētājs ir tiesīgs uz kompensāciju, naudas atgriešanu, zaudējumu atlīdzināšanu u. tml.

Centrālais jautājums patērētāju tiesībās ir kvalitatīva prece. Lai patērētājs maksimizētu savu derīgumu viņam ir jāiegādājas kvalitatīva prece vai pakalpojums un piegādātājam, tā kā viņš ir uzņēmies piegādāt preci vai pakalpojumu ir pienākums to izdarīt kvalitatīvi. Kvalitātes standartus var uzskatīt par pārkāptiem, ja:

- prece neatbilst normatīviem vai tai izvirzītajām prasībām;
- nav derīga mērķim, kādam parasti tiek izmantota;
- nav derīga mērķim, kuru pircējs paziņojis pārdevējam;
- nav nokomplektēta, saskaņā ar demonstrēto paraugu;
- nav nepieciešamais iesaiņojums, kas pasargā no bojājumiem;
- sniegta maldinoša, nepatiesa vai nepilnīga informācija;
- prece ir viltota;

- netiek pildīti normatīvie akti vai līguma noteikumi.

Taču nekvalitatīvas preces var tikt realizētas, norobežojot tās no citām precēm un informējot par neatbilstošu kvalitāti.

Saņemot nekvalitatīvu preci, patērētājs ir tiesisks gada laikā pēc iegādes vai garantijas darbības laikā:

- pieprasīt preces nomaiņu;
- pieprasīt cenas samazinājumu;
- pieprasīt pārdevējam novērst trūkumu, vai atlīdzināt par trūkuma novēršanu;
- pieprasīt atgriezt samaksāto naudas summu, atgriežot preci.

Par patērētāju tiesību pārkāpšanu var tikt piemērota administratīvā, civiltiesiskā vai kriminālā atbildība.

3 nodaļa. Komercdarbības būtība un formas.

3.1 Uzņēmējdarbība (komercdarbība)

Komercdarbība ir atklāta saimnieciska darbība, kuru savā vārdā peļņas gūšanas nolūkā veic komersants. Komercdarbība ir viens no uzņēmējdarbības veidiem.

Saimnieciskā darbība ir jebkura sistemātiska, patstāvīga darbība par atlīdzību.

3.2 Uzņēmums, uzņēmējs (komersants)

Komersants ir komercreģistrā ierakstīta fiziskā persona (individuālais komersants) vai komercsabiedrība (personālsabiedrība un kapitālsabiedrība).

Uzņēmums ir organizatoriski saimnieciska vienība. Uzņēmumā ietilpst komersantam piederošas ķermeniskas un bezķermeniskas lietas, kā arī saimnieciski labumi (vērtības), kurus komersants izmanto komercdarbības veikšanai.

Firma ir komercreģistrā ierakstīts komersanta nosaukums, ko tas izmanto komercdarbībā, slēdzot darījumus un parakstoties. Ar firmu šaurākā nozīmē saprotams apzīmējums bez norādes uz komersanta veidu.

3.3 Uzņēmējdarbības juridiskās formas, to priekšrocības un trūkumi

	Priekšrocības	Trūkumi
Individuālais komersants	<ul style="list-style-type: none"> • ātra lēmumu pieņemšana; • nav jādalās peļņā; • viegli reģistrējams, nevajag dibināšanas kapitālu. 	<ul style="list-style-type: none"> • neierobežota atbildība ar visu mantu; • grūti piesaistīt papildu līdzekļus.
Komerccabiedrības:		
Personālsabiedrības	<ul style="list-style-type: none"> • var apvienot lielākus līdzekļus; • katrs var uzņemties daļu atbildības; • daži atbildību var ierobežot (komandīti) 	<ul style="list-style-type: none"> • neierobežota atbildība; • jādalās peļņā; • jāsaskaņo ar biedriem lēmumu pieņemšana.
Kapitālsabiedrības	<ul style="list-style-type: none"> • iespējas piesaistīt lielus līdzekļus; • ierobežota atbildība; • iespēja piesaistīt kvalificētus darbiniekus, vadītājus. 	<ul style="list-style-type: none"> • sarežģīta dibināšana; • daudzpakāpju sarežģīta pārvalde; • peļņa jādala ar daudziem, un to var ietekmēt AS kopsapulces lēmums.

Tabula 2 Dažādu uzņēmējdarbības formu salīdzinošs pārskats

Individuālais komersants ir fiziska persona, kura kā komersants ierakstīta komercreģistrā. Fiziskajai personai, kas veic saimniecisko darbību, ir pienākums pieteikt sevi ierakstīšanai komercreģistrā kā individuālo komersantu, ja gada apgrozījums no veiktās saimnieciskās darbības pārsniedz 200 000 latu vai arī tās veiktā saimnieciskā darbība atbilst šādām pazīmēm:

- gada apgrozījums no šīs darbības pārsniedz 20 000 latu;
- tā savas saimnieciskās darbības veikšanai vienlaikus nodarbina vairāk nekā piecus darbiniekus.

Fiziskā persona var pieteikt sevi ierakstīšanai komercreģistrā kā komersantu arī tad, ja nepastāv šie apstākļi. Individuālais komersants, izmantojot savu firmu, var slēgt darījumus, kas saistīti ar komercdarbību, kā arī būt prasītājs un atbildētājs tiesā. Individuālais komersants par savām saistībām atbild ar visu savu mantu.

Pilnsabiedrība ir personālsabiedrība, kuras mērķis ir komercdarbības veikšana, izmantojot kopīgu firmu, un kurā uz sabiedrības līguma pamata, neierobežojot savu atbildību pret pilnsabiedrības kreditoriem, apvienojušās divas vai vairākas personas (biedri). Par sabiedrības juridisko adresi uzskatāma tās vietas adrese, kurā atrodas sabiedrības vadība (sabiedrības sēdeklis). Sabiedrības biedrs bez pārējo biedru piekrišanas nedrīkst slēgt darījumus sabiedrības komercdarbības nozarē vai būt personiski atbildīgs biedrs citā personālsabiedrībā, kura veic tādu pašu komercdarbību. Lēmumu pieņemšanai nepieciešama visu to sabiedrības biedru piekrišana, kuriem ir tiesības attiecīgo lēmumu pieņemt. Sabiedrības peļņa un zaudējumi tiek sadalīti biedriem proporcionāli viņu ieguldījuma (kapitāla) daļām sabiedrībā.

Komandītsabiedrība ir personālsabiedrība, kuras mērķis ir komercdarbības veikšana, izmantojot kopēju firmu, un kurā uz sabiedrības līguma pamata apvienojušās divas vai vairākas personas (biedri), ja vismaz viena sabiedrības biedra (komandīta) atbildība attiecībā uz sabiedrības kreditoriem ir ierobežota ar viņa ieguldījuma apmēru, bet pārējo personiski atbildīgo sabiedrības biedru (komplementāru) atbildība nav ierobežota. Komandītiem nav tiesību iebilst pret komplementāra rīcību, izņemot gadījumu, kad šī rīcība pārsniedz sabiedrības parasti veiktās komercdarbības ietvarus. Sabiedrības peļņas daļa, kas pienākas komandītam, tiek pieskaitīta viņa kapitāla daļai, līdz tā sasniedz noteiktā ieguldījuma summu. Komandīts piedalās zaudējumos tikai savas kapitāla daļas un sava vēl neveiktā ieguldījuma apmērā. Komandītam nav tiesību pārstāvēt sabiedrību attiecībās ar trešajām personām. Komandīts sabiedrības kreditoriem atbild sava ieguldījuma apmērā līdz ieguldījuma izdarīšanai. Šāda atbildība ir izslēgta, tiklīdz ieguldījums ir veikts.

Kapitālsabiedrība ir komercsabiedrība, kuras pamatkapitāls sastāv no pamatkapitāla daļu vai akciju nominālvērtību kopsummas. Kapitālsabiedrība ir sabiedrība ar ierobežotu atbildību vai akciju sabiedrība. SIA ir slēgta sabiedrība, kuras daļas nav publiskās apgrozības objekts. AS ir atklāta sabiedrība, kuras daļas (akcijas) var būt publiskās apgrozības objekts. Sabiedrība ir juridiska persona. Sabiedrība uzskatāma par nodibinātu un iegūst juridiskās personas statusu ar dienu, kad tā ierakstīta komercreģistrā. Dalībnieks ir persona, kurai sabiedrībā pieder viena vai vairākas daļas. Sabiedrība par savām saistībām atbild ar visu savu mantu. Sabiedrība neatbild par dalībnieka saistībām. Dalībnieks neatbild par sabiedrības saistībām. Sabiedrību var nodibināt kā sabiedrību ar papildus atbildību, kurā vismaz viens dalībnieks par sabiedrības saistībām atbild personiski ar visu savu mantu. SIA pamatkapitāls līdz reģistrācijas pieteikuma iesniegšanai parakstāms pilnā apmērā un apmaksājams vismaz 50 procentu apmērā. Pārējā daļa apmaksājama viena gada laikā no dienas, kad sabiedrība ierakstīta komercreģistrā.

Sabiedrības ar ierobežotu atbildību minimālais pamatkapitāla lielums ir 2000 latu. Daļas nominālvērtību nosaka SIA statūtos un izsaka veselos latos. Visām daļām ir vienāda

nominālvērtība. Daļa nav dalāma. Daļa dod dalībniekam tiesības piedalīties SIA pārvaldē, peļņas sadalē un SIA mantas sadalē sabiedrības likvidācijas gadījumā, kā arī citas likumā un statūtos paredzētās tiesības. Ja sabiedrības dalībnieks pārdod sev piederošo daļu, pārējiem dalībniekiem ir pirmpirkuma tiesības.

Akciju sabiedrības pamatkapitāls nedrīkst būt mazāks par 25 000 latu. Statūtos noteiktais pamatkapitāls, dibinot sabiedrību, apmaksājams pilnībā ne vēlāk kā gada laikā no dibināšanas līguma parakstīšanas dienas. Akcija ir vērtspapīrs, kas apliecina akcionāra līdzdalību sabiedrības pamatkapitālā un dod viņam tiesības atbilstoši attiecīgās akcijas kategorijai piedalīties sabiedrības pārvaldē, saņemt dividendi un sabiedrības likvidācijas gadījumā - likvidācijas kvotu. Akcija nav dalāma.

3.4 Uzņēmuma dibināšanas posmi

Dibinot sabiedrību, dibinātāji veic šādas darbības:

- izstrādā un paraksta sabiedrības dibināšanas dokumentus saskaņā ar Komerclikuma 142.pantu;
- izveido sabiedrības pārvaldes institūcijas un ieceļ revidentu;
- apmaksā pamatkapitālu noteiktā apmērā, organizē dibinātāju naudas iemaksu noguldīšanu bankā un saņem izziņu par izdarīto ieguldījumu;
- organizē mantiskā ieguldījuma novērtēšanu (ja tiek izdarīts mantiskais ieguldījums);
- samaksā valsts nodevu par ierakstīšanu komercreģistrā un maksu par reģistra ierakstu izsludināšanu;
- iesniedz komercreģistra iestādei pieteikumu.

3.5 Grāmatvedība

Grāmatvedība ir plānveida pilnīga un sistemātiski sakārtota viena uzņēmuma visu saimniecisko operāciju reģistrācija uz attaisnojuma dokumenta pamata.

Grāmatvedības uzdevumi ir:

- nodrošināt uzņēmuma vadību ar informāciju saimnieciska rakstura lēmumu pieņemšanai;
- nodrošināt kontroli par uzņēmuma materiālo, darbaspēka un finanšu resursu izmantošanu un īpašuma saglabāšanu;
- nodrošināt finanšu pārskatu lietotājus ar patiesu un pilnīgu informāciju par uzņēmuma saistībām, saimnieciskās darbības rezultātiem un finanšu stāvokli;
- nodrošināt pareizu nodokļu aprēķināšanu.

3.5.1 Bilance

Bilance ir pēc formas divpusīga tabula, kuras kreisajā pusē parādīti uzņēmuma līdzekļi – aktīvs, bet labajā pusē šo līdzekļu avoti – pasīvs.

Aktīvi ir uzņēmuma rīcībā esoši resursi, no kuriem ir sagaidāms nākotnē ekonomiskais izdevīgums. Tie ir uzrādīti bilances kreisajā pusē.

Pasīvi ir uzņēmuma līdzekļu veidošanas avoti. Pasīvi ir uzrādīti bilances labajā pusē.

Pašu kapitāls – līdzekļi, kurus uz neierobežotu laiku nodod uzņēmuma rīcībā, kā arī uzņēmuma darbības laikā gūtais līdzekļu pieaugums.

Grāmatvedības bilances pamatvienādojums: Aktīvs = Pasīvs.

Līdzekļi = Pašu kapitāls + Aizņemtais kapitāls

Balance

Ilgtermiņa ieguldījumi Apgrozāmie līdzekļi		Pašu kapitāls Uzkrājumi Kreditori
Σ	=	Σ
Kur ir ieguldīts?		No kurienes radies?

Tabula 3 Bilances shematisks attēlojums

Bilances aktīva puse ir sagrupēta divās iedaļās:

- *Ilgtermiņa ieguldījumi* ir līdzekļi, kas ieguldīti ilglietojamā īpašumā vai paredzēti ilgstošai lietošanai (saimnieciskā darbībā atrodas ilgāk par gadu). Ilgtermiņa ieguldījumos ietilpst:
  - *Nemateriālie ieguldījumi* – naudas izdevumi un monetārā vērtība nemateriālajām lietām (tirdzniecības atļaujas, licences, zīmols u.c.);
  - *Pamatlīdzekļi* – uzņēmuma lietiskie, materiālie ieguldījumi ar lietošanas laiku ilgāku par 1 gadu.
  - *Ilgtermiņa finansu ieguldījumi* – uzņēmuma brīvo naudas līdzekļu ieguldījumi citos uzņēmumos (ilgtermiņa aizdevumi), vērtspapīros, bet ilgāki par gadu;
- *Apgrozāmie līdzekļi* ir ikdienas saimnieciskā darbība. Tos izmanto vienā ražošanas ciklā vai vienā gadā, tie var būt gan naudas gan materiālā veidā; Apgrozāmos līdzekļos ietilpst:
  - *Krājumi* – pirkti un pašražoti materiāli, kas paredzēti ražošanai un preces realizācijai. Produktīvie un darba dzīvnieki – tiek uzskaitīti šeit, neskatoties uz ilgo izmantošanu un lielo vērtību latos;
  - *Debitori* – uzņēmumi un personas, kas parādā mūsu uzņēmumam, tie ir īstermiņa parādi un saņemami 1 gada laikā.
  - *Nākamo periodu izdevumi* – uzskaita izdevumus, ko nevar uzreiz norakstīt (avīžu pasūtīšana, avanss īrei, apdrošināšana).
  - *Īstermiņa finansu ieguldījumi* citu uzņēmumu akcijas un pašu atpirktās;
  - *Naudas* – darījumi ar skaidru un bezskaidru naudu saskaitīti kopā.

Aktīvi ir izdevumi, kuriem nākotnē ir jāklūst par ienākumiem.

Bilances pasīva puse jeb saimniecisko līdzekļu avoti ir sakārtoti trīs iedaļās:

- *Pašu kapitāls:*
  - *Pamatkapitāls* – pašu kapitāla svarīgākā iedaļa, kura lielumu nosaka likumi un uzņēmuma statūti (SIA 2000 Ls);
  - *Rezerves* veido no peļņas, parasti ir noteiktas uzņēmuma statūtos;
  - *Nesadalītā peļņa vai nesēgtie zaudējumi*, parāda bilancē neizlietoto peļņu pēc nodokļu nomaksāšanas;
- *Uzkrājumi* ir paredzēti noteiktu zaudējumu segšanai, kas attiecās uz pārskata gadu vai nākamo periodu, piemēram, nedrošiem parādiem, tos drīkst veidot kādam noteiktam, precīzi zināmam mērķim (atvaļinājuma naudām), veido uz izmaksu rēķina;
- *Kreditori* – mūsu uzņēmuma parādi citiem uzņēmumiem vai personām.
  - *Ilgtermiņa kreditori* – jāatmaksā ne ātrāk kā pēc nākamā gada pēdējās dienas.
  - *Īstermiņa kreditori* – jāatmaksā gada laikā. Pie īstermiņa parādiem parāda neizmaksātās algas un budžetā nepārskaitītos nodokļus, kā arī piegādātājiem nepamaksātos rēķinus par precēm un pakalpojumiem.

3.5.2 Peļņas/zaudējuma aprēķins

Lai noteiktu uzņēmuma fiskālajā gadā nopelnīto peļņu, tiek sastādīts peļņas/zaudējumu aprēķins. Vienkāršoti: Peļņa (zaudējumi) = Ieņēmumi – Pārdotās produkcijas izmaksas – Pārējās izmaksas.

Peļņas/zaudējumu aprēķina ir vairākas starpsummas:

- *Bruto peļņa* ir starpība starp pārdošanas ieņēmumiem un pārdotās produkcijas ražošanas izmaksām.
- *Peļņa pirms nodokļiem* ir starpība starp bruto peļņu pārējiem ienākumiem un pārējām izmaksām.
- *Peļņa* veidojas no peļņas pirms nodokļiem atskaitot aprēķināto uzņēmuma ienākuma nodokli un nekustamā īpašuma nodokli.
- *Nesadalīta peļņa* veidojas no peļņas atskaitot aprēķinātās dividendes un rezerves.

Peļņas/zaudējumu aprēķins

Apgrozījums (ieņēmumi)
- Pārdotās produkcijas ražošanas izmaksas
= Bruto peļņa
+ Citi ieņēmumi
- Citas izmaksas
=Peļņa pirms nodokļiem (PPN)
- Uzņēmuma ienākumu nodoklis (15% no PPN)
=Peļņa

Tabula 4 Vienkāršota Peļņas/zaudējuma aprēķina shēma

Reālajā dzīvē kompāniju bilances un peļņas/zaudējuma aprēķini var ieņemt ļoti sarežģītas formas ar kompleksām sadaļām.

3.6 Komercdarbības izbeigšana

Komercdarbība var tikt pārtraukta pat, ja uzņēmums ir veselīgs un dzīvotspējīgs. Uzņēmums var tikt likvidēts jebkurā brīdī, kad komersants jūt, ka tas ir piepildījis viņa/s mērķus (uzņēmums tiek likvidēts, visi līdzekļi tiek pārvērti naudā un izmantoti parādu nomaksai, un pārpalikums, ja tāds ir nodots komersanta īpašumā).

Taču ir situācijas, kad uzņēmums dažādu finansiālu apstākļu dēļ nespēj turpināt savu darbību. Pie šīs situācijas bieži vien uzņēmums ir nonācis, jo tas operē vidē kur ir daudz neskaidrību. Pieņemot katru lēmumu neskaidrā vidē, komersants riskē, risks protams var būt pozitīvs, bet, ja tiek uzkrāts pārāk daudz negatīva riska (piemēram, kredītu formā) uzņēmums nonāk strupceļā.

3.6.1 Iesaistītie termini

Faktiskā maksātnespēja - parādnieka stāvoklis, kurā tas nespēj nokārtot savas parādu saistības līdz maksātnespējas lietas ierosināšanai.

Maksātnespēja - ar tiesas spriedumu konstatēts uzņēmuma - parādnieka stāvoklis, kad tas nespēj nokārtot savas parādu saistības.

Maksātnespējas pieteikums - parādnieka, tā likvidatora (likvidācijas komisijas), kreditora (kreditoru grupas) vai kompetentu valsts institūciju pieteikums tiesā, uz kura pamata var ierosināt lietu par maksātnespēju.

Maksātnespējas process - process, kas risinās uzņēmumā vai uzņēmēj sabiedrībā no maksātnespējas pieteikuma iesniegšanas dienas līdz dienai, kad tiesa pieņem lēmumu par maksātnespējas procesa izbeigšanu.

Parādnieks - likuma "Par uzņēmumu un uzņēmēj sabiedrību maksātnespēju" izpratnē: uzņēmums vai uzņēmēj sabiedrība, kas nespēj nokārtot savas parādu saistības.

Parādnieka pārstāvji - parādnieka kapitāla daļu turētāji, parādnieka pārvaldes institūciju locekļi un amatpersonas, kuras saskaņā ar parādnieka statūtiem vai līgumiem ir tiesīgas pieņemt lēmumus attiecībā uz parādnieku vai pārstāvēt parādnieku.

Administrators - tiesas iecelta persona, kura piedalās maksātnespējas procesā, realizē likumā "Par uzņēmumu un uzņēmēj sabiedrību maksātnespēju" noteiktās pilnvaras un atbildīga šajā likumā noteiktajā kārtībā.

Mierizlīgums - maksātnespējas stāvokļa risinājums, kas izpaužas kā vienošanās starp kreditoriem un parādnieku par saistību izpildi likumā paredzētajos gadījumos un kārtībā.

Sanācija - maksātnespējas stāvokļa risinājums, kas izpaužas kā plānveidīgu pasākumu veikšana nolūkā novērst parādnieka iespējamo bankrotu, atjaunot maksātspēju un apmierināt kreditoru prasījumus.

Bankrots - maksātnespējas stāvokļa risinājums, kas izpaužas kā uzņēmuma - parādnieka likvidācija un kreditoru prasījumu apmierināšana no līdzekļiem, kuri iegūti likvidācijas procesā, atsavinot parādnieka mantu šajā likumā noteiktajā kārtībā.

3.6.2 Maksātnespējas atzīšana

Saskaņā ar likumu "Par uzņēmumu un uzņēmēj sabiedrību maksātnespēju" parādniekam ir pienākums iesniegt tiesā maksātnespējas pieteikumu, ja pastāv vismaz viens no šādiem apstākļiem:

1. Parādnieks nespēj nokārtot parādu saistības triju nedēļu laikā no saistību izpildes termiņa iestāšanās dienas un nav panākta rakstveida vienošanās ar kreditoriem par šā parāda nokārtošanu;
2. Parādnieka parādu saistības pārsniedz tā aktīvus;
3. Parādnieka pārvaldes institūcijas pirms maksātnespējas pieteikuma iesniegšanas tiesā informē par to parādnieka kapitāla daļu turētājus;
4. Maksātnespējas pieteikumi tiesā iesniedzami personiski vai ar pilnvarotā pārstāvja starpniecību;
5. Maksātnespējas lietā nav pieļaujama prasījuma priekšmeta grozīšana un maksātnespējas pieteikums nav atsaucams.

3.6.3 Process

Ja maksātnespējīgam uzņēmumam netiek piedāvāta mierizlīguma vai sanācijas iespēja vai ja piedāvātā mierizlīguma vai sanācijas iespēja, mierizlīguma projekts vai sanācijas plāns ir noraidīts kreditoru sapulcē un arī tad, ja sanācija ir pārtraukta, nepieņemot citu maksātnespējas stāvokļa risinājumu, faktiski ir par pieņemtu uzskatāms lēmums sākt bankrota procedūru. Protams, kreditoru sapulce arī uzreiz var lemt par *bankrota procedūras uzsākšanu*.

Šis lēmums ir pieņemts, ja par to nobalso vairāk nekā puse no kreditoru sapulcē klātesošajiem kreditoriem pēc prasījuma summas. Bankrota procedūras pamatmērķis ir, gūstot maksimālu ienākumu no parādnieka mantas izpārdošanas, pēc iespējas pilnīgāk apmierināt kreditoru prasījumus.

Parādnieka mantas izpārdošana notiek atklātās izsolēs, kuras organizē administrators. Ar kreditoru sapulces piekrišanu ir pieļaujama arī cita parādnieka mantas atsavināšanas forma, kas nav pretrunā ar likumdošanu.

Ja parādniekam nav mantas, kreditoru sapulce ir tiesīga lemt par bankrota procedūras pabeigšanu. Jebkurā gadījumā maksātnespējas draudu gadījumā galvenais uzņēmējam ir

rīkoties savlaicīgi, tas varētu būt noteicošais faktors uzņēmuma darbības tālākajam virzienam.

3.7 Biznesa plāns

Biznesa plāna galvenā nozīme ir kalpot uzņēmējam par palīgu ideju realizēšanā, piemēram, sākot jaunu biznesu vai diversificējot jau esošo, paplašinot tirgu utt.

Tomēr nav noslēpums, ka lielais vairums uzņēmēju par biznesa plānu sāk domāt tikai tad, kad rodas nepieciešamība pēc finansu resursiem. Visbiežāk šie papildu līdzekļi tiek ņemti kā kredīti bankās, kur biznesa plānu izvērtē kredītu speciālists.

Ja iesniegtais plāns ir korekti un kvalitatīvi sagatavots, nav balstīts tikai uz interpretācijām, bet arī uz pierādāmiem faktiem, tad tas jau ir zināms garants finansējuma saņemšanai bankā. Tādēļ biznesa plānam ir jāatbilst zināmiem kritērijiem.

3.7.1 Biznesa plāna formāts

Nav stingri noteikta standarta, kādam jāizskatās šim plānam, taču tajā jābūt ietvertām un vairāk vai mazāk (atkarībā no darbības nozares) izvērstām šādām pozīcijām:

- uzņēmuma (ja tas jau darbojas) situācijas analīze;
- produkta vai pakalpojuma raksturojums;
- tirgus novērtējums konkrētajā brīdī un attīstībā;
- uzņēmuma mērķi un stratēģija;
- uzņēmuma darbības redzējums un attīstības plāni;
- ekonomiskā analīze;
- SWOT analīze (uzņēmuma stiprās un vājās puses, iespējas un draudi).

Plānam ir uzskatāmi jāpierāda, ka tajā izvirzītie mērķi ir reāli, droši un sasniedzami. Lai gan pašai plāna idejai nav jāmainās, bet var nedaudz mainīties idejas pasniegšanas veids.

Gatavojot biznesa plānu savai lietošanai, uzņēmējs pievērš lielāku uzmanību detaļām, kas saistītas ar uzņēmuma attīstību, savukārt, rakstot biznesa plānu aizdevuma saņemšanai, svarīgāk ir izvērtēt un aprakstīt aizdevuma atmaksas iespējas.

3.7.2 Investora perspektīva

Investors, novērtējot biznesa plānu, pievērš uzmanību gan tā vizuālajam noformējumam, gan saturam. Var izšķirt vairākus svarīgus nosacījumus, ko vajadzētu ievērot, gatavojot biznesa plānu.

1. Plānā jāatbilst, kāds būs uzņēmēja darbības gala produkts. Jāapraksta process, kā tiks sasniegts mērķis - kāds ir produkta ražošanas cikls, kādas iekārtas un tehnika tiks izmantota, vai ar esošo tehniku un telpām ir pietiekami, vai nepieciešams ieviest jaunas tehnoloģijas, izejvielas, kā produkts tiks sagatavots pārdošanai, vai ir pieejams kvalificēts darbspēks.
Kredītdevējam vai investoram jāpierāda, ka, pielietojot paredzēto tehnoloģiju, uzņēmums varēs sasniegt vēlamo rezultātu.
2. Katrai precei vai pakalpojumam ir savs patērētāju tirgus. Lai droši zinātu, ka uzņēmuma produkts ir tieši tas, ko sagaida pircēji, biznesa plānā jāsniedz objektīvs pamatojums saražotā produkta pieprasījumam. Vēlams veikt tirgus pētījumu, tajā ietverot arī konkurences analīzi, raksturojot kopējā tirgus sadalījumu, apmērus, produkta pieprasījuma īpatnības tirgū utml. Nav pietiekami, ja tiek aplūkotas vispārīgas nozares perspektīvas, ir jāizvērtē situācija konkrētajā reģionā, pilsētā, reizēm pat pilsētas kvartālā vai ielā, īpaši tas attiecas uz neliela apjoma tirgotājiem vai sabiedrisko pakalpojumu sniedzējiem.

3. Biznesa plānā noteikti jāatspoguļo uzņēmēja līdzšinējā biznesa pieredze. Tai nav obligāti jābūt saistītai ar konkrēto nozari, jo investoru interesē pieredze uzņēmējdarbībā vispār - cik veiksmīga ir bijusi līdzšinējā darbība, kā tā ir attīstījusies iepriekšējā laika periodā.
4. Lai investoram rastos pārliecība, ka uzņēmējs prot strādāt ar naudu un vadīt uzņēmumu, ne mazāk svarīga ir kredītvēsture. Varētu teikt, ka kredītvēsture nosaka investora uzticību potenciālajam projektam.
5. Investors izvērtē, vai aizņēmējam pastāv alternatīvs variants ienākumiem, no kuriem iespējams dzēst saistības gadījumā, ja izvēlētais business neparedzētu apstākļu dēļ neveicas vai rodas kavēšanās atdevē. Šādas situācijas var rasties no uzņēmuma neatkarīgu apstākļu dēļ (politiskā situācija, likumdošanas izmaiņas, ekonomiskie riski). Tādēļ būtiska nozīme ir tam, vai uzņēmumam ir jau peļņas papildnozares, no kurām sliktākajā gadījumā varētu aizpildīt radušos robus. Liela priekšrocība, ja izvēlēta nozare ir pietiekami elastīga, lai neveiksmes gadījumā būtu iespējams uzsākt sniegt cita veida pakalpojumus vai ražot citu produkciju.
6. Uzsākot jaunu biznesu, jāatrisina jautājums, no kādiem ienākumiem tiks maksāti procenti par aizdevumu, kamēr izvēlētais business vēl nenes augļus (procentu atmaksas periodi atkarīgi no līguma ar kredītiestādi, tomēr tie lielākoties nav retāki par reizi ceturksnī). Gadījumos, kad apjomi ir lieli, nepieciešams veikt nopietnu situācijas analīzi un piesaistīt investorus ar daļību pamatkapitālā.
7. Finanšu aprēķiniem jāparāda, ka uzņēmumam ir iespējas nodrošināt aizdevumu pamatsummas ikgadējo maksājumu. Nozīme arī ir naudas līdzekļu atlikumam pēc saistību dzēšanas, kurš izmantojams uzņēmējdarbības tālākai attīstībai.
8. Svarīga sastāvdaļa biznesa plānā ir naudas plūsma, kas parāda, vai, uzsākot jaunu biznesu, nepietrūks papildu apgrozāmie līdzekļi. Apgrozāmo līdzekļu trūkums uzsāktā biznesa tālāku attīstību var nopietni apdraudēt. Šo problēmu iespējams pozitīvi atrisināt, iepriekš ņemot vērā iespējamās papildu izmaksas un palielinot nepieciešamā kredīta apjomu, citādi uzņēmums var bankrotēt, ražošanu vēl neuzsākot.
9. Arī tajos gadījumos, kad biznesa plānu iesniegšanai kredītiestādē palīdzējuši sagatavot konkrētās nozares speciālisti vai konsultanti, pašam uzņēmējam tas pilnībā jāpārvalda un jāpārziņina visi biznesa plānā paredzētie darbību pamatojumi, jo pēc finanšu līdzekļu (kredīta) saņemšanas uzņēmums būs jāvada un atbildība par līdzekļu izlietojumu jāuzņemas tieši viņam.
10. Ņemot vērā visu iepriekš minēto, biznesa plāns ir vienots veselums, kam jāveido skaidrs redzējums par mērķi, tā sasniegšanas veidu un uzņēmēja spēju pārvaldīt viņa rīcībā esošos līdzekļus. Biznesa plānam jārada pārliecība, ka konkrētais projekts ir uzņēmēja spēkiem realizējams.

5 nodaļa. Komercedarbības finansēšana.

Lai komersants spētu veikt komercedarbību un sasniegt izvēlētos uzņēmējdarbības mērķus, viņam ir nepieciešami gan pamatlīdzekļi, gan apgrozāmie līdzekļi. Bet ir nepieciešams sagādāt maksāšanas līdzekļus, lai iegādātos šos firmas darbībai nepieciešamos resursus. Šo maksāšanas līdzekļu sagādi un sagatavošanu dažādiem uzņēmuma mērķiem sauc par *finansēšanu*.

Ar finansēšanas iespējām un būtību lielā mērā darbojas joma, ko sauc par finansēm. *Finanses* ir naudas attiecību sistēma, ko raksturo naudas līdzekļu fondu veidošanās un izlietošana. Tātad ir kāda sistēma, kurā ir izveidojušies brīvie naudas līdzekļi, un ir mehānismi un veidi kā šos līdzekļus novirzīt efektīvai izmantošanai.

5.1 *Finansēšanas avoti*

Finansēšanas avoti ir redzami grāmatvedības bilances pasīvu pusē. Bilancē ir redzamas trīs finansēšanas grupas: pašu kapitāls, uzkrājumi un kreditori.

5.1.1 *Iekšējie avoti*

Pašu kapitāls – to veido *pamatkapitāls*, ko veido uzsākot darbību, ieguldot naudu, mašīnas ēkas, izgudrojumus, un *uzkrājumi*, ko komersants veido noteiktiem mērķiem, piemēram, pensijām, nodokļiem.

Nesadalītā peļņa – uzņēmuma gūtā tīrā peļņa, ko neizmaksā uzņēmuma līdzīpašniekiem dividenžu formā

Amortizācija - līdzekļi, ko uzkrāj, pamatlīdzekļu atjaunošanai. Darbībā izmantotās iekārtas pakāpeniski nolietojas, gan fiziski, tiek zaudētas lietošanas īpašības, gan morāli, jo tiek izgudrotas jaunas iekārtas. Tāpēc ir nepieciešams atjaunot nolietoto tehniku, šim mērķim līdzekļi tiks uzkrāti pakāpeniski norakstot iekārtas vērtību.

Citi ieņēmumi – komersants paralēli preču ražošanai un pakalpojumu sniegšanai var ieguldīt naudu dažādos projektos vērtspapīros, kas dod papildus ienākumus. Komersants var pārdot kādus pamatlīdzekļus, kas ir kļuvuši nevajadzīgi ražošanas procesā un gūtos ienākumus ieguldīt attīstībā.

5.1.2 *Ārējie avoti*

5.1.2.1 *Kredīts*

Kredīti – brīva naudas līdzekļu kustība, ko piešķir kredīta ņēmējam uz noteiktu laiku par noteiktu atlīdzību.

5.1.2.1.1 *Kredītu iedalījums*

Kredītu veidi pēc laika griezumam:

- Īstermiņa kredīts – finanšu līdzekļu piešķiršana līdz 1.gadam;
- Vidējā termiņa - finanšu līdzekļu piešķiršana 3 līdz 5 gadu termiņam;
- Ilgtermiņa kredīti – finanšu līdzekļu piešķiršana uz laiku, kas ilgāks par 5 gadiem.

Kredītu veidi pēc piešķiršanas un apkalpošanas mehānisma:

- *Komerčiālais kredīts* – viens komersants otram pārdod preces ar atliktu maksājumu (pēc apmaksas). Ja maksājums tiek kavēts nosaka soda naudu, ja norēķinās ātrāk, var tikt piešķirta atlaide.
- *Bankas kredīts*- izsniedz bankas un citas kredītiestādes, naudas veidā. Banku kredīti ir daudzveidīgi un pielāgoti katras situācijas specifikai.

- *Līzings* –līzings devējs, iegādājas komersantam vēlamo preci un nodot to lietošanā uz noteiktu laiku. Līzings ņēmējs pa daļām atmaksā preces vērtību un procentus par līzings apkalpošanas izmaksām.
- *Faktoring* – kredītiestāde apkopo komersanta prasības pret pircēju (debitoru) un norēķinās ar komersantu par pārdotajām precēm un pakalpojumiem. Tātad komersants par savām precēm saņems samaksu no kredītiestādes, bet pircējs vēlāk norēķinās ar banku.
- u.c.

Kredīts var tikt piešķirts uz:

- *pēcapmaksu* - par kredītu jānorēķinās termiņa beigās
- *pirmsapmaksu* – procenti jāsamaksā kredītu saņemot

Kredīta piešķiršanas procesā darbojas divas puses – *kredīta ņēmējs* jeb debitors un *kredīta devējs* jeb kreditors.

Lai saņemtu kredītu ir nepieciešams kredīta nodrošinājums, kas apliecinās, ka kredīta ņēmējs ir maksāspējīgs. Piemēram, kustamais vai nekustamais īpašums (ķīla), citu uzņēmumu vai banku galvojumi, uzņēmumu depozīti, vērtspapīri.

5.1.2.1.2 Procentu likmes

Lai kreditors būtu ieinteresēts izsniegt kredītu, kā stimuls kreditoram ir ekonomiskā peļņa, ko saņem procenta maksājuma formā no kredīta ņēmēja un kas nosedz gan alternatīvās izmaksas, gan inflācijas radītos zaudējumus.

Procentu likmes var būt nemainīgas uz visu kredīta izsniegšanas termiņu (*fiksētas*) vai arī *mainīgas*. Mainīgas likmes nozīmē to, ka kredītprocenti mainās atkarībā no svārstībām starpbanku īstermiņa aizdevumu likmēs (LIBOR, RIGIBOR u.c.), šādi kreditors nodrošina sevi pret inflācijas radītiem zaudējumiem.

Procentu likmju aprēķināšana:

Vienkāršie procenti - atmaksājamo summu noteiks pēc formulas:

$$S = K(1+ni)$$

S – atmaksājamā summa

K – kredīta summa

n - kredīta periods (gadi vai mēneši)

i - kredīta procenta likme decimāldaļskaitļos

Saliktie procenti – izmanto formulu:

$$S = K(1 + i)^n$$

Salikto procentu gadījumā atmaksājamā summa ir lielāka jo procenti tiek rēķināti katru gadu vai mēnesi no kopsummas (atmaksājamā summa gadā plus aprēķinātais procenti).

5.1.2.2 Investīcijas

Investīcijas ir ilgtermiņa kapitāla ieguldījumi attīstībai.

Investīcijas var veikt gan valsts, gan privātais sektors.

Privāto investoru finansējums:

- esošo īpašnieku ieguldījumu palielināšana
- jaunu investoru piesaiste
- vērtspapīru emisija un pārdošana

5.1.2.2.1 Valsts

Subsīdijas – juridiskām personām piešķirts valsts pabalsts. Subsīdijas var piešķirt rūpniecības uzņēmumiem, lai tiktu ražotas valstij nozīmīgas preces, zemnieku saimniecībām, lai audzētu kādu noteiktu produktu, lai veicinātu ārējo tirdzniecību, lai likvidētu nelaiemes sekas.

Dotācijas – līdzekļi tiek piešķirti bez atlīdzības, sabiedrībai nepieciešamu funkciju veikšanai, piemēram izglītībai.

5.1.2.2.2 Privātais finansējums – vērtspapīri

No investora viedokļa vērtspapīrs ir dokuments, kas tā īpašniekam dod noteiktas finansiāla rakstura tiesības, kuras jāapmierina vērtspapīra izlaidējam jeb emitentam.

No vērtspapīru izlaidēja jeb emitenta viedokļa vērtspapīrs ir privāttiesību dokuments, kas apliecina emitenta saistības pret dokumenta valdītāju un var būt par publiskās apgrozības objektu, nemainoties tajā nostiprināto tiesību apjomam.

No profesionāla finanšu tirgus dalībnieka viedokļa vērtspapīrs ir finanšu tirgus instruments, ko iespējams izmantot darījumos peļņas gūšanas nolūkos.

Akcija – vērtspapīrs, kas apliecina īpašuma tiesības un dod tiesības saņemt zināmu ienākumu no uzņēmuma peļņas (dividendi), akcijas pircējs kļūst par uzņēmuma līdzīpašnieku, jo viņam piederēs daļa no uzņēmuma kapitāla.

Dividendi aprēķina no akcijas nominālvērtības (vērtība ko nosaka akciju izdodot).

Akciju veidi:

- *Parastās akcijas* – akcijas īpašnieks iegūst tiesības piedalīties akcionāru sapulcēs un balsot, saņemt dividendes, ja uzņēmums gūst peļņu un izlemj izlaist dividendes, brīvi pirkt un pārdot akcijas. Likvidējot uzņēmumu un bankrota gadījumā šo akcionāru prasības tiek apmierinātas kā pēdējās.
- *Priekšrocību akcijas* – atšķirībā no parasto akciju īpašniekiem, privilēģēto akciju īpašniekiem ir tiesības saņemt ikgadējas fiksētas dividendes (ja uzņēmums nesaņems peļņu tad neizmaksātās dividendes tiks summētas un izmaksātas tad kad uzņēmums peļņu gūs). Likvidējot uzņēmumu, šo akciju īpašnieku prasības tiks apmierinātas pirms parasto akciju īpašnieku prasībām, bet pēc kreditoriem. Šīs akcijas parasti nedod balsstiesības.
- *Personāla akcijas* –par šo akciju īpašnieku var kļūt tikai akciju sabiedrību darbinieki. Tās tiek pārdotas ar atlaidi vai piešķirtas bez maksas. Dividendes tiek aprēķinātas tādā pašā apjomā kā parastajām akcijām, bet tās var nedot balsstiesības.

Pārdodot akcijas tiek piesaistīts papildus kapitāls uz nenoteiktu termiņu. Akcijas tiek tirgotas biržā.

Obligācija – vērtspapīrs, kas apliecina aizdevuma tiesības un nodrošina fiksēta ienākuma saņemšanu. Nopērkot obligācijas to pircējs ir aizdevis naudu uz noteiktu laiku un atkarībā no obligācijas veida saņems noteiktu atlīdzību – *kupona maksājumu*.

Izšķir :

- īstermiņa obligācijas līdz 5 gadiem;
- vidējā termiņa obligācijas 5 līdz 10 gadi;
- ilgtermiņa obligācijas vairāk par 10 gadiem.

Atšķirībā no akcijām obligācijas nedod tiesības piedalīties uzņēmumu peļņā un uzņēmuma pārvaldē, nedod balsstiesības. Obligācijas īpašnieks ir uzņēmuma kreditors un tāpēc atlīdzību saņem neatkarīgi vai tiek gūta peļņa vai nē. Obligācijas īpašnieks beidzoties aizdevuma termiņam saņem atpakaļ savu ieguldījumu (obligācijas nominālvērtību) un kupona maksājumu.

Vekselis – vērtspapīrs, kas apliecina solījumu noteiktā termiņā samaksāt vekseļa turētājam noteiktu naudas summu. Termiņš parasti līdz vienam gadam. Vekseli var izmantot saņemot preces no pārdevēja ar pēcapmaksu.

5.2 Inflācija

Inflācija - vispārēja cenu līmeņa celšanās noteiktā laika periodā.

Deflācija - vispārēja cenu līmeņa krišanās noteiktā laika periodā.

Izšķir:

Pieprasījuma inflācija – rodas, ja palielinās kopējais pieprasījums (kopējie izdevumi), kas netiek segts ar kopējā piedāvājuma palielinājumu. Šādas inflācijas cēloņi sauc par pieprasījuma šoku.

Pieprasījuma inflācijas *cēloņi*:

- Valsts izdevumu segšana uz naudas emisijas rēķina jeb monetārais šoks.
- Aizdevu procentu likmes samazināšana un kredītu izsniegšanas palielināšana, to neefektīva izmantošana.
- Cenu līmeņa pieaugums ārvalstīs, kas ietekmē nacionālās valūtas kursa izmaiņas, piem., krītoties nacionālās valūtas kursam, importa preces kļūst dārgākas, ja tās pārēk nacionālajā valūtā.

Izmaksu inflācija - ja pieprasījums arvien pieaug, lai to apmierinātu, tiek palielināta esošo strādnieku darba slodze vai tiek nolīgti jauni strādnieki, lai to izdarītu pilnas nodarbinātības apstākļos ir jāmaksā lielākas algas, līdz ar to palielinās ražošanas izmaksas un cenas.

Izmaksu inflācijas *cēloņi*:

- Darba algu pieaugums, kas ir viens no ražošanas izmaksu elementiem.
- Izejvielu un materiālu cenu pieaugums.
- Cenu līmeņa pieaugums ārzemēs.
- Tehnikas nolietojums.

5.2.1 Inflācijas aprēķināšana

Inflācija rodas tikai tad, ja vidējais cenu līmenis tautsaimniecībā ir pieaudzis.

Inflāciju aprēķina, izmantojot patēriņa cenu indeksu (PCI) - kā attiecību starp patēriņa groza cenu pārskata periodā un analogiska patēriņa groza cenu bāzes gadā.

$$PCI = \frac{\text{Patēriņa groza cena pārskata gadā}}{\text{Patēriņa groza cena bāzes gadā}} * 100$$

Inflācijas temps - procentos izteiktas cenu līmeņa izmaiņas.

$$\text{Inflācijas temps} = \frac{PCI_{\text{pārskata gadā}} - PCI_{\text{iepriekšējā gadā}}}{PCI_{\text{iepriekšējā gadā}}} * 100$$

Neliels cenu līmeņa kāpums ir labvēlīga parādība ekonomikā, ir pat nepieciešams to stimulēt. Tas izriet no piedāvājuma likuma.

5.2.2 Inflācijas sekas:

- Katru gadu tiek indeksēti (palielināti) ienākumi;
- Kreditori, aizdodot naudu, nosaka nominālo aizdevu procenta likmi, kas ietver reālo aizdevu procenta likmi un sagaidāmo inflācijas tempu;
- Darba ņēmēji, stājoties jaunā darbā, noslēdz līgumu ar darba devēju ar noteikumu, ka viņu darba alga katru gadu tiks indeksēta atbilstoši inflācijas tempam;

- No inflācijas zaudē:
  - Personas, kurām ir uzkrāts ienākums (ja procentu likmes ir fiksētas vai ja tās mazākas nekā inflācijas temps, tad ieguldītās naudas pirktspēja samazinās)
  - Termiņnoguldījumiem, valsts vērtspapīriem, obligācijām, akcijām reālā vērtība samazinās;
  - Kreditori, ja aizdevu procentu likmes sastāvā nav ietverts neparedzamās inflācijas temps;
  - Iedzīvotāji, kuri saņem fiksētus nominālos ienākumus, ja to pieaugums ir zemāks nekā inflācijas temps.

5.3 Banku sistēma

5.3.1 Centrālā banka

Centrālā banka ir pirmā līmeņa banka jeb emisijas banka (centrālajai bankai ir likumā noteikts monopols uz naudas emisiju).

Centrālās bankas patstāvīgas valsts bankas, naudas emisijas centri, banku bankas attiecībā pret komercbankām.

Centrālā banka, īstenojot monetāro (naudas) politiku:

- regulē naudas daudzumu apgrozībā, lai saglabātu cenu stabilitāti valstī;
- nodrošina stabilu naudas vērtību un apgrozību.

Tādējādi tiek veicināta valsts ekonomiskā un finansiālā stabilitāte un izaugsme.

Centrālās bankas neatkarība nepieciešama, lai nošķirtu institūciju, kas tērē naudu sabiedrības vajadzībām (valdība), no institūcijas, kas pārvalda naudu (centrālā banka).

Centrālo banku lēmumi nav atkarīgi no valdības norādījumiem un politisko vai finanšu grupējumu interesēm, tāpēc to īstenotā monetārā politika ir stabila, atklāta, saprotama un godīga. Pārsvārā visās valstīs gan bankas vadītāju, gan padomi apstiprina parlaments un tikai parlaments var to atcelt, tas nodrošina politisko neatkarību.

Centrālo banku ekonomisko neatkarību nodrošina tās patstāvīgi gūtie ienākumi caur komercbanku un finanšu iestāžu apkalpošanu, darbībām vērtspapīru tirgū un obligāciju izlaišanu.

Centrālās bankas funkcijas:

- naudas emisija;
- valsts zelta un valūtas rezervju glabāšana, lai nodrošinātu lata kā nacionālās valūtas stabilitāti;
- ārvalstu valūtas konvertēšana;
- operāciju veikšana naudas tirgū;
- norēķinu kontu apkalpošana valdībai un kredītiestādēm;
- valdības konsultēšana monetārās politikas jautājumos, tās pārstāvēšana ārvalstu institūcijās;
- finanšu norēķinu vadība un kontrole valstī.

5.3.2 Komerccbankas

Komerccbanka – finanšu institūcija, kas nodarbojas ar:

- uzņēmumu, iedzīvotāju brīvo naudas līdzekļu uzglabāšanu
- kredītu izsniegšanu
- starpniek-operāciju veikšanu savstarpējos uzņēmumu, fizisku personu norēķinos

Tātad bankas no vienas puses naudu piesaista (noguldījumi), bet no otras puses atkal to pašu naudu izsniedz (kredīti). Tādējādi bankas pavairo pieejamo naudas daudzumu sabiedrībai, bankas „rada” naudu.

Taču visu banku piesaistīto naudu tās nevar izsniegt kredītos, ir jāveido rezerves, lai nodrošinātos pret situāciju, kad bankai nav resursu, ko izsniegt saviem noguldītājiem, ja tie vēlas izņemt savu naudu.

Komercbanku rezerves veido:

- skaidrā nauda bankas seifos - ikdienas operāciju veikšanai;
- obligātās rezerves - ko glabā Centrālajā bankā, kas kalpo kā bankas uzticības garants sabiedrībai

10 nodaļa. Valsts un ekonomika

10.1 Valsts – regulators

Absolūti brīvai tirgus sistēmai ir trūkumi un reizēm valsts iejaukšanās saimniecībā ir vēlama, lai :

- Saimniecību nodrošinātu ar regulējošām normām, jo tirgus sistēma neizstrādā savu darbību regulējošus likumus un noteikumus, kas var novest pie vājāku tirgus dalībnieku diskriminēšanas, krāpšanas u.c.;
- Veicinātu uzņēmējdarbību. Mazaktīva uzņēmējdarbība valstī nosaka to, ka pastāvēs maza konkurence;
- Nodrošinātu iedzīvotājus ar infrastruktūru. Sakārtota infrastruktūra (ceļi, sakari, elektrība) ir nepieciešama sekmīgai tautsaimniecības ilgtermiņa attīstībai;
- Risinātu sociālā rakstura problēmas. Tirgus mehānisms neregulē valsts sociālās problēmas (atšķirīgi ienākumi, nabadzība, bezdarbs).

Regulācijai ir jābūt tādai, lai papildītos valsts galvenais uzdevums – nodrošināt tautsaimniecības attīstību.

Valsts regulēšana var būt :

- 1) tieša – tiek regulēti konkrētas jomas, piemēram , tirdzniecība;
- 2) netieša – konkurences stimulēšana.

Valsts kā regulējoša institūcija, tomēr bieži vien ir neefektīva, galvenie draudi:

- birokrātija – saimniekošanu apgrūtina virkne formalitāšu (atskaites);
- politisko motīvu pārsvars pār ekonomiskajiem – lēmumi tiek pieņemti tā, lai rezultāts būtu politiski izdevīgi
- korupcija – ierēdņu pērkamība;
- protekcijas - atbalsta savus cilvēkus to idejas un darbības.

Regulējot tirgus mehānisma darbību, valsts pilda sekojošas funkcijas:

- tirgus sistēmas aizsardzība – galvenokārt konkurences nodrošināšana caur likumdošanu, informācijas pieejamību sabiedrībai un tiesu sistēmu;
- sabiedriskās lietošanas preču un pakalpojumu nodrošināšana – sabiedrības nodrošināšana ar precēm, ko lieto visi, bet, kuras privātajam uzņēmumam ir pārāk dārgi ražot īstermiņa nerentabilitātes dēļ (sabiedriskais transports). Savādāk preces tiks saražotas nepietiekamā daudzumā;
- ārpusstingus faktoru radīto problēmu risināšana – caur dažādu stimulējošu (subsīdijas, pabalsti u.c.) vai represīvu (sodi, standarti u.c.) pasākumu kopumu nodrošināt ar vides kaitējumu saistīto negatīvo efektu mazināšanos un veicinātu pozitīvas iniciatīvas;
- taisnīga ienākumu pārdale – dažādu iemeslu dēļ atšķirīgiem cilvēkiem vai cilvēku grupām sabiedrībā ir dažādi ienākumu līmeņi gan veiksmes, gan zināšanu, gan pieejamās informācijas dēļ. Valstij ir jānodrošina visu iedzīvotāju iespējas izdzīvot, mazinot vienlaicīgi sociālo spriedzi;

- ekonomikas stabilizācija – izvairīšanās no krasām svārstībām ekonomikā, izmantojot fiskālo un monetāro politiku.

10.2 Budžets

Valsts budžets ir valsts naudas ieņēmumu un izdevumu saraksts, kas sastādīts noteiktam laika periodam, parasti gadam. To sastāda, lai valsts spētu izpildīt savas funkcijas.

Budžets sastāv no Kopbudžeta, kas sadalās Valsts budžetā un Pašvaldību budžetā, katrs no šiem budžetiem savukārt sadalās Pamatbudžetā un Speciālajā budžetā.

- Pamatbudžets – visi valsts, pašvaldību ieņēmumi izdevumu segšanai.
- Speciālais budžets – īpaši paredzēti izdevumi.
- Ieņēmumi – nodokļi un nenodokļu ieņēmumi (piemēram, sodi, valsts īpašumu pārdošana u.tml.)
- Izdevumi – valsts preču un pakalpojumu iepirkumi un transferti.

Budžets var būt:

- Ar pārpalikumu – ieņēmumi > izdevumi
- Sabalansēts – ieņēmumi = izdevumi
- Ar deficītu – ieņēmumi < izdevumi

Deficītu nosedz:

- Veicot naudas emisiju (parasti izsauc inflāciju, tāpēc neracionāls risinājums)
- Valsts aizņēmumi (piemēram, valsts obligāciju emisija)

Budžeta deficīts ilgtermiņā akumulējas Valsts parādā, veidojas no nedzēstiem parādiem.

- Valsts iekšējais parāds - uzkrātā naudas summa, kuru valdība ir aizņēmusies no savas valsts fiziskajām un juridiskajām personām.
- Valsts ārējais parāds - visu kredītu summa, kurus valsts patstāvīgi iedzīvotāji aizņēmusies no ārzemniekiem.

Mērvienības:

- Kopējā parāda summa
- Īpatsvars IKP (%)
- Uz vienu iedzīvotāju

Deficītu var mazināt:

- Samazinot izdevumus
- Palielinot budžeta ieņēmumus (piemēram, nodokļus)

10.3 Nodokļi

Nodokļi ir obligāti ar likumu noteikti naudas maksājumi, kurus iekasē no fiziskām vai juridiskām personām valsts budžetā.

Nodokļu funkcijas:

- valsts budžeta ieņēmumu avots, lai valsts spētu veikt savas funkcijas;
- stimulēt vai ierobežot noteiktu darbības veidu (piemēram, aplikot labai kaitīgu industriju ražotājus ar īpašu nodokli);
- iedzīvotāju ienākumu pārdale – atkarībā no nodokļu lieluma tiks noteikti transfertu apjomi.

10.3.1 Nodokļu tipi

Pēc iekasēšanas paņēmiena:

- tiešie nodokļi – iekasēti tieši (nepastarpināti) no ienākumu guvēja (ienākumu nodoklis) vai īpašnieka (īpašuma nodoklis)
- netiešie nodokļi – tiek ietverti preču cenās un iekasēti no patērētājiem (PVN, akcīzes, muitas nod.)

Pēc nodokļa aprēķināšanas mehānisma:

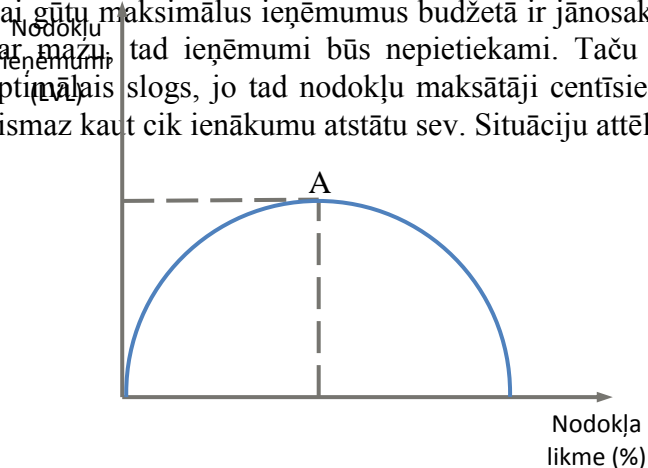
- proporcionālie nodokļi – nodokļi ar nemainīgu procentu likmi, kas nemainās mainoties ienākumiem, vai īpašuma vērtībai;
- progresīvie nodokļi – likme palielinās palielinoties ienākumam vai vērtībai;
- regresīvie nodokļi – likme samazinās palielinoties ienākumiem vai vērtībai.

10.3.2 Nodokļi Latvijā

- iedzīvotāja ienākuma nodoklis – maksā no fizisko personu gūtajiem ienākumiem (darba ienākumi, nekustamā īpašuma izīrēšanas, dāvinājumiem, pensijām), nodokļu likme ir 24%;
- uzņēmuma ienākuma nodoklis – iekasē no uzņēmumiem (gan vietēji, gan ārvalsts), kas veic komercdarbību un organizācijām kas gūst ienākumus no saimnieciskās darbības, nodokļa likme 15%;
- nekustamā īpašuma nodoklis – ar nodokli apliek nekustamo īpašumu (zemi, ēkas, būves), kas atrodas Latvijas teritorijā, likme 1,5 % (no zemes kadastrālās vērtības, ēku, būvju bilances vai inventarizācijas vērtības);
- pievienotās vērtības nodoklis (PVN) – ar nodokli apliek preču piegādi, pakalpojumu sniegšanu, preču importu, pašpatēriņu. Nodokli maksā patērētājs pērkot preci:
  - o 21 % - visizplatītākā
  - o 12% - samazinātā likme
- akcīzes nodoklis – apliek atsevišķus preču veidus, piemēram, alkoholiskos, bezalkoholiskos dzērienus, kafiju, tabaku, degvielu, nodoklim veido cieto likmi (izsaka latos par mērvienību), nepastāv vienota likme tā atšķiras dažādām preču grupām, to iekļauj preces cenā (sākotnēji nodoklis tiek iekasēts no ražotāja vai importētāja, bet saņemot samaksu par precī tas tiek atmaksāts);
- muitas nodoklis – apliek preces, kas tiek ievestas valsts teritorijā, nepastāv vienotas likmes, tās atšķiras atkarībā no izcelsmes valsts (piemēram, ES ražotās preces neapliek), preču veida, nodokli iekļauj preces cenā;
- dabas resursu nodoklis – ar nodokli apliek: iegūtos dabas resursus, vides piesārņojumu, videi kaitīgus produktus, iepakojumu. Likme atšķiras dažādiem objektiem.
- izložu un azartspēļu nodoklis – nodokli maksā azartspēļu organizatori, nodoklis tiek noteikts latos un mainās atkarībā no izložu un azartspēļu veida;
- valsts sociālās apdrošināšanas obligātās iemaksas – tiek iekasētas no visiem ienākumiem, kas tiek saņemti par darbu, nodokļa likme ir 33,09 % (darba ņēmējs maksā 10,50%, bet darba devējs 23, 59%)
- vieglo automobiļu un motociklu nodoklis – tiek maksāts pirmo reizi reģistrējot transporta līdzekli Latvijā (iekasē sākot no 2004.gada 1. maija). Likme tiek noteikta latos atkarībā no transporta līdzekļa veida un vecuma.
- Papildus visiem nodokļiem pastāv arī valsts nodevas par dažādiem valsts piedāvātiem pakalpojumiem (piemēram, ceļu lietošana, laulības reģistrācija).

10.3.3 Nodokļu slogs

Lai gūtu maksimālus ieņēmumus budžetā ir jānosaka optimālais nodokļu slogs. Ja slogs būs pār mazs, tad ieņēmumi būs nepietiekami. Taču tas pats būs, ja nodokļi būs lielāki kā optimālais slogs, jo tad nodokļu maksātāji centīsies izvairīties no nodokļu maksāšanas, lai vismaz kaut cik ienākumu atstātu sev. Situāciju attēlo Lafēra likne (Ilustrācija 20).

Ilustrācija 4 Lafēra likne

11 nodaļa. Ekonomiskā stabilitāte un izaugsme

11.1 IKP (GDP) UN NKP (GNP)

Nacionālais kopprodukts (GNP, NKP) - ir noteiktas valsts pastāvīgo iedzīvotāju gada laikā saražotās gala preces un pakalpojumi naudas izteiksmē kā pašu zemē, tā arī ārzemēs.

NKP iegūst, ja iekšzemes kopproduktam pieskaita no citām valstīm saņemtos īpašuma ienākumus un atlīdzību nodarbinātajiem, bet atskaita citu valstu saņemtos īpašuma ienākumus un atlīdzību nodarbinātajiem.

Iekšzemes kopprodukts (GDP, IKP) - ir noteiktas valsts tautsaimniecībā gada laikā saražotais galaprodukts naudas izteiksmē. IKP tiek ietvertas valsts teritorijā saražoto un pārdoto gala preču un pakalpojumu vērtība neatkarīgi no tā, vai to ražošanā ir izmantoti savas valsts pastāvīgiem iedzīvotājiem, vai arī ārzemniekiem piederošie ražošanas resursi.

Lai raksturotu valsts ekonomiku gan IKP, gan NKP var tikt atspoguļots trīs veidos:

- kopējā vērtības atspoguļošana – attēlo naudas izteiksmē, piemēram, IKP kopējo vērtību latos (8903,8 milj. Ls 2005.g.);
- kopējās vērtības ikgadējais pieauguma atspoguļošana – attēlo procentuāli, piemēram IKP ikgadējais pieaugums (10,2% 2005.g.)
- rādītāja vērtības uz vienu iedzīvotāju atspoguļošana – naudas izteiksmē, piemēram IKP uz vienu valsts iedzīvotāju (3870,1 Ls 2005.g.).

11.1.1 IKP aprēķināšana

IKP ietver tikai no jauna radītā produkta vērtību noteiktā laika periodā.

IKP neietver:

- ārpusstingus darbības, kuras nerada jaunas vērtības;
- valsts transferta maksājumus (bezdarba pabalstus, pensijas, citus sociālos maksājumus);
- privātos maksājumus - saņemtos mantojumus, dāvinājumus;
- darījumus ar vērtspapīriem, akciju un obligāciju pirkšanu un pārdošanu (IKP ieskaita mākleru darījumus ar vērtspapīriem);
- lietotu vai arī jaunu, bet nopirktu mantu pārdošanu citai personai, jo šo mantu vērtība jau kādreiz bijusi ietverta IKP vērtībā, kad tās tika saražotas.

Galaprodukts - ir preces un pakalpojumi, kas saražoti gada laikā un paredzēti galīgam patēriņam.

Galaprodukts ietver:

- patēriņa priekšmetus: ilglietošanas preces un tūlītējā patēriņa preces;
- pakalpojumus - izglītības, juridiskos, veselības aprūpi;
- kapitālpreces - tās netiek tālāk pārstrādātas ražošanas procesā, bet gan tiek izmantotas kā investīcijas, lai nomainītu novecojušās iekārtas un paplašinātu ražošanu;
- krājumus - GDP tiek ieskaitīta arī tā gatavā produkcija, kas ir saražota konkrētā gadā, bet nav realizēta un atrodas uzņēmumu noliktavās kā krājumi.

Starpprodukts - ir pirktās preces (materiāli, izejvielas, kurināmais, enerģija u.c.), kas tiek izmantotas kā resursi iekšzemes kopprodukta ražošanai, t.i., to preču un pakalpojumu ražošanai, kas paredzētas galīgam patēriņam.

Pievienotā vērtība - veidojas kā starpība starp kopējo preču un pakalpojumu vērtību un ražošanā izlietotā starpprodukta vērtību.

Dažas no IKP aprēķināšanas metodēm:

- pievienotās vērtības;
- ienākumu metode;
- izdevumu metode.

11.1.1.1 Pievienotā vērtība

Pievienotā vērtība veidojas kā starpība starp visu preču un pakalpojumu kopējo vērtību un ražošanā izlietotā starpprodukta vērtību.

Pievienoto vērtību aprēķina, summējot visu ekonomiskās darbības veidu pievienotās vērtības katra ražošanas procesa pēdējā stadijā.

Pievienotā vērtība ietver šādus elementus:

- pamatlīdzekļu nolietojumu jeb amortizāciju;
- zemes renti;
- darba samaksu;
- procentus un peļņu.

Pievienotā vērtība kalpo tādu netiešo nodokļu aprēķināšanai kā apgrozījuma, muitas un akcīzes nodoklis. Tos maksā produkcijas realizācijas brīdī.

11.1.1.2 Izdevumu metode

IKP pēc izdevumu metodes aprēķina pēc sekojošas formulas:

$$IKP = C + I_g + G + X_n$$

kur:

- C – personiskais patēriņš – veido ilglietošanas preces (lieto vairāk par gadu), preces kuras tiek patērētas uzreiz, pakalpojumi;
- I_g – kopējās investīcijas – kapitāla ieguldījumi ražošanā (nolietotā pamatkapitāla atjaunošanas investīcijas, papildus investīcijas pamatkapitāla palielināšanai, krājumu izmaiņas);
- G – valdības preču un pakalpojumu iepirkumi – visi valsts preču un pakalpojumu iepirkumi un izdevumi, kas nepieciešami valsts funkciju izpildei;
- X_n – tīrais eksports – ārējās tirdzniecības saldo, starpība starp eksportu un importu (ieņēmumi no eksporta mīnus izdevumi par importu). Saldo var būt pozitīvs, ja eksports lielāks par importu, un negatīvs, ja eksports mazāks par importu.

11.1.1.3 Ieņēmumu metode

IKP aprēķina summējot dažādus ienākumu veidus.

IKP ietilpst sekojoši ienākumi:

- darba alga;
- rentes maksājumi(ieņēmumi no zemes un citiem dabas resursiem);
- procenti (no noguldījumiem bankā, piešķirtajiem kredītiem);
- peļņa (uzņēmumu ienākumi: uzņēmuma ienākuma nodoklis;
- dividendes, nesadalītā peļņa);
- ikgadējie pamatlīdzekļu nolietojuma atskaitījumi (amortizācija);
- netiešie nodokļi(PVN, akcīze, īpašuma nodoklis (uzņēmumu), muitas
- nodoklis).

11.1.1.4 Reālais un nominālais IKP

Veicot IKP aprēķinu rezultātam ir jābūt vienādam neatkarīgi no aprēķina metodes. Taču dažādiem mērķiem izmanto dažādas cenas, lai aprēķinātu IKP:

- Nominālais iekšzemes kopprodukts - tiek aprēķināts, summējot gala preču un pakalpojumu fiziskā apjoma reizinājumus faktiskajās cenās konkrētā gadā.

- Reālais iekšzemes kopprodukts – tiek aprēķināts, summējot gala preču un pakalpojumu fiziskā apjoma reizinājumu izvēlētajā bāzes gada cenās. Par bāzes gadu pieņemts saukt tādu gadu, ar kura rādītājiem notiek salīdzināšana.

12 Lietišķā etiķete

12.1. Apģērbs

Tradicionāls sievietes apģērbs lietišķā vidē ir kostīms: žakete ar svārkiem vai biksēm; kā arī kostīmkleita.

Klasiskas lietišķas sievietes kostīms ir vienkrāsains, darināts no augstvērtīga auduma (vilna, tvīds, zīds, lins u.c.). Žaketi valkā aizpogātu. Sabiedrībā sieviete žaketi nenovelk. Ja sieviete valkā žaketi ar padziļinātu kakla izgriezumu, zem tās tiek nēsāta blūze. Plāna auduma vai adījuma blūzi un puloveru pie svārkiem un biksēm bez žaketes valkāt nav pieņemts.

Mūsdienās svārku garums vairs nav tik stingri noteikts, tiem nevajadzētu būt garākiem par plaukstas platumu virs poftes vai arī pārāk īsiem. Darba dienas laikā tiek valkātas tikai biksesar buktēm. Ieteicamais bikšu garums- līdz apavu papēža pusei.

Pie klasiska apģērba sievietes nēsā laiviņkurpes, kurām nav pārāk smaili purngali un papēži. Orientējošais papēžu augstums ir no 5 līdz 7,5 cm. Nav ieteicams izvēlēties kurpes, kas ir gaišākas par apģērba pamattoni.

Pie klasiska apģērba nēsā caurspīdīgas miesas krāsas zeķes. Ikdienā nevalkā zeķes, kas ir baltas vai sudrabotas, zeltītos toņos, kā arī ornamentētas un tīkliņ zeķes.

Rotaslietām jābūt kvalitatīvām. Sievietei rotaslietu klasiskais skaits ir trīs- auskari, piespraude vai kulons, vai ķēdīte vai krelles, viens gredzens, neieskaitot laulības. Rotaslietas, kas žvadz un kustas nav piemērotas valkāšanai pie klasiska stila apģērba.

Rokassomas izvēle ir atkarīga no apģērba stila un diennakts laika- darba laikā sievietes nevalkā greznu somiņu. Piemērots būs portfelis kā arī pieskaņota plecu soma.

Ikdienā nav ieteicams izvēlēties sarežģītu, greznu matu sakārtojumu. Matiem jābūt koptiem un veselīgiem. Atcerieties, ka matus publiski ķemmē tikai priekštelpās vai tualetē.

Uzkrītoša dekoratīvā kosmētika darba laikā rada vulgāru iespaidu.

Vienmēr jāparūpējas arī par manikīru un pedikīru. Darba laikā sievietei nav ieteicams izvēlēties spilgtu vai ļoti tumšu nagu lakas toni. Lako tikai perfekti manikirētus nagus. Nolupusi nagu laka nav pieņemama. Atvērtus apavus nēsā tikai koptās kājās. Kāju un roku nagus lako vienādā tonī.

12.2 Saskarsme

Lietišķajās attiecībās tiek ievērota hierarhija- cilvēkam, kas ieņem augstāku amatu, pienākas noteiktas privilēģijas.

- Augstākā amatpersona:
  - Tiek sveicināta pirmā;
  - Pirmā pasniedz roku sarokojoties;
  - Tiek iepazīstināta ar zemāko amatpersonu;
  - Pirmā pasniedz vizītkarti;
  - Tiek palaista pirmā, ieejot pa durvīm;
  - Ir atbildīga par darbam labvēlīgu atmosfēru.
- Pāreju uz neformālāku uzrunas formu („tu”, uzruna priekšvārdā) ierosina augstākā amatpersona.
- Lietišķā vidē nepazīstamus cilvēkus sveicina:

Iekāpjot liftā;
Ienākot uzgaidāmajā telpā;
Ienākot kabinetā;
Sastopoties sava uzņēmuma gaitenī.

- Uz sveicienu vienmēr atbild, arī tad, ja to izteicis nepazīstams cilvēks.
- Iepazīstoties un sarokojoties vienmēr pieceļas kājās.
- Ja augstāka amatpersona vai gados vecāks cilvēks, vai sieviete stāv kājās, pieceļas arī sarunas partneri.
- Iepazīstoties, kā arī zvanot un atbildot pa darba tālruni, tiek nosaukts gan vārds, gan uzvārds.
- Vizītkarti tūlīt pēc saņemšanas izlasa tās īpašnieka klātbūtnē.
- Pa mobilo tālruni nesarunājas citu cilvēku kabinetos, sanāksmēs, lekcijās, sabiedriskajā transportā, restorānā un citās sabiedriskajās telpās.
- Nekad un nekādā gadījumā nelasa citu cilvēku vēstules!
- Nekritizē cilvēka personību, bet rīcību.
- Darba laikā alkoholu nelieto.
- Smēķē tikai vietās, kur ir izlikti pelnu trauki, un ja citiem cilvēkiem pret to nav iebildumu.
- Negadījumus, cik iespējams, izliekas nemanām.
- Izkāpjot no transportlīdzekļa, vīrietis pasniedz sievietei roku atbalstam.
- Pie iekāpšanas transportā pirmos palaiž vecākus cilvēkus un sievietes.
- Ejot pa ielu kopā ar sievieti, vīrietis iet ielas braucamās daļas pusē.
- Ja, ejot pa ielu, kāds no pāra sasveicinās, tad to dara arī partneris, neskatoties, vai cilvēki ir pazīstami vai nē.
- Uz ielas, tāpat kā citās sabiedriskās vietās, nav pieņemts kārtot savu ārējo izskatu.

12.3 Galda kultūra

Pieklājīgas maniere, ieturot maltīti ir būtisks apliecinājums cilvēka vispārējai uzvedības kultūrai, tādēļ tās vienmēr ir ieņēmušas svarīgu vietu gan ikdienas, gan lietišķajā etiķetē.

Pie galda:

- pirmie dodas namatēvs un namamāte;
- vispirms apkalpo cienījamāko viesi;
- pirmie sāk ēst namatēvs un namamāte, novēlot visiem labu apetīti;
- sāk ēst ar tālāk no šķīvja esošajiem galda piederumiem;
- pārtraucot ēst- naža asmeni un dakšas zarus šķīvī saliek vienu pret otru;
- pabeidzot maltīti, nazi un dakšu šķīvī noliek paralēli;
- pirms dzeršanas lūpas noslauka salvetē;
- salveti lieto tikai mutes slaucīšanai;
- ar saviem blakussēdētājiem saskandina pilnas glāzes ar kājiņu;
- ja kāds galda piederums nokritis zemē, to palūdz nomainīt;
- var atteikties no deserta, kafijas, alkohola; ikviens komentārs par to ir lieks;
- pieņemts iepazīties un sarunāties ar blakussēdētājiem;
- viesi pateicas par ēdienu viesību rīkotājiem un izsaka uzslavas.

Pie galda nav pieņemts:

- balstīties uz galda ar elkoņiem;
- tālu sniegties pēc ēdieniem un dzērieniem;
- kost no visa ēdiena gabala, neizmantojot nazi;
- paliekt zupas šķīvī, lai to izēstu tukšu;

- pūst uz ēdiena, lai to atdzesētu;
- dzert vai runāt, ja mutē ir ēdiens;
- ēst ar atvērtu muti;
- ēdienu saspaidīt ar dakšu;
- bāzt mutē nazi;
- laizīt šķīvjus un galda piederumus;
- spēlēties ar ēdienu vai galda piederumiem;
- kritizēt ēdienu un dzērienus;
- demonstratīvi atteikties no kāda ēdiena vai dzēriena;
- atjaunot kosmētiku;
- lietot zobu bakstāmo;
- ēst košļājamo gumiju;
- smēķēt, kad citi ēd;
- sarunāties pa tālruni;
- piecelties pirms saimniekiem;
- aizrādīt kādam par nepareizu galda piederumu, salvetes utt. lietošanu;
- uzvesties neestētiski.

Pie bufetes galda nav pieklājīgi:

- salikt uz šķīvja nesaderīgus ēdienus;
- sakraut uz šķīvja pārāk daudz ēdiena;
- neizēst šķīvi, nepaejot malā no ēdienu galda;
- nemitīgi papildināt šķīvi.